

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

19. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ

Kadriye TOPAL

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

19. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ

Kadriye TOPAL

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

KABUL VE ONAY

Kadriye Topal tarafından hazırlanan "19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti" başlıklı bu çalışma, 09.09.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Başkan-Danışman)

Prof. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU

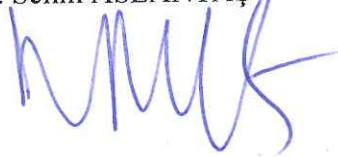

Doç. Dr. Fatih YEŞİL

Doç. Dr. Erkin EKREM

Doç. Dr. Selim ASLANTAŞ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf ÇELİK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

09.09.2014

Kadriye TOPAL

ÖZET

TOPAL, Kadriye. *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

Türkistan hanlıklarının on dokuzuncu yüzyıldaki siyasi durumları, İngiltere'nin bölgeye dair yürüttüğü politikalar ve Rus-İngiliz mücadelesi, hem bölge hem de Türk Dünyasının yeniden yapılanması sürecini derinden etkilemiştir. Türk dünyasının kadim yurdunda yaşanan gelişmeler bir taraftan bölgedeki hanlıklarının işgaline zemin hazırlarken diğer yandan da dünyanın başka bölgelerinde yaşayan Türklerle Türkistan arasındaki münasebetleri asgariye indirmiştir.

Bu yüzyılda dünya siyasetinin belirleyicilerinden biri olan İngiltere bu konumunu güçlendirmek veya en azından muhafaza etmek adına Hindistan'dan Ortadoğu'ya, Asya-Pasifik'ten Orta Asya'ya kadar dünyanın birçok bölgesiyle temas halinde olmuştur. Genellikle diğer aktörlerle mücadele ekseninde yürüyen bu politikaya Türkistan bölgesi bağlamında baktığımızda, Hive, Hokand, Buhara Hanlıkları ile İngiltere'nin kurduğu yoğun diplomatik, askeri ve ekonomik ilişkiler ve bölge üzerinde Rusya ile olan nüfuz mücadelesi göze çarpmaktadır.

İngiltere on dokuzuncu yüzyılda Avrupa ile olan münasebetlerini çoğu defa asgariye indirmiş ve yüzünü deniz aşırı ülkelere çevirmiştir. Böylece 1837'den 1901'e kadar hüküm süren Kraliçe Victoria zamanında, büyük İngiliz İmparatorluğu düşüncesi pekiştirilmiş, bu imparatorluğun çekirdeği hükmündeki Hindistan'a giden hemen hemen bütün yollar ele geçirilmiştir. İngiltere'nin adeta yalnızlaşarak büyüdüğü bu yüzyılda muhatap olduğu İrlanda sorunu ve işçi isyanları, demokrasi arayışları gibi dâhili problemlerle uğraşması Rusya ve Almanya karşısında daha ihtiyatlı ve pasif bir siyaset izlemesine sebep olmuştur. İngiltere açısından sıkıntılı olan bu süreçte Almanya birliğini kurmuş, Rusya Karadeniz'deki hâkimiyetini pekiştirmiş, kendilerini savunacak kudrete malik olmayan Türkistan hanlıkları ise Rus işgaline muhatap olurken, İngiltere bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkistan, İngiltere, Rusya, Hive, Hokand, Buhara.

ABSTRACT

TOPAL, Kadriye. *British Policy in Turkestan during the 19th Century*, Master's Thesis, Ankara, 2014.

Political landscape of the Turkestan Khanates during the nineteenth century, the policies that England carried out regarding that region and Russo-Anglo struggle over it influenced the process of reorganization of both the region and the Turkic World deeply. Developments emerged on the old land of the Turks both prepared the ground for the occupation of the khanates by Russian forces and limited the relations of Turkistan with the Turks living in the other parts of the world.

In this century England, having already become one of the determinants of the world politics, remained in touch with several parts of the world from India to Middle East, Asia-Pacific to Central Asia in an attempt to strengthen her position or at least preserve her existence. When we analyze - within the context of Turkestan - the policy that was pursued on the axis of a struggle with other actors, intense diplomatic, military and economic relations which England established with the Khanates of Khokand, Bokhara and Khiva; and its struggle with Russia for influence in Turkestan draw the attention.

In the nineteenth century, England minimized its relations with Europe and diverted her attention towards overseas territories. Therefore, during the reign of Queen Victoria which covered the period between 1837 and 1901, the idea of Great Britain Empire was intensified. England occupied nearly all the ways to India which was seen as the core of the Empire. Some internal affairs that England had to deal with during this century, as the Ireland issue, laborer rebellions and quest of democracy caused England to follow a more provident and passive policy against Russia and Germany. During this process, while England had to withdraw from the region, Germany had established her unity, Russia had reinforced its dominance over the Black Sea and Khanates of Turkestan had become the object of Russian occupation.

Key Words: Turkestan, Britain, Russia, Khiva, Khokand, Bokhara.

İÇİNDEKİLER

Kabul ve Onay	i
Bildirim	ii
Özet	iii
Abstract	iv
İçindekiler	v
Giriş	1
A – Tezin Takdimi ve Sınırları	1
B – Tezde Kullanılan Temel Kaynaklar ve Yazarları	3
1. Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve Tarihine Genel Bir Bakış	8
1.1. Türkistan Adının Menşei.....	8
1.2. Türkistan’ın Coğrafi Yapısı ve Jeopolitik Önemi.....	9
1.3. 19. Yüzyıla Kadar Türkistan Tarihine Genel Bakış.....	12
1.4. 19. Yüzyılda Türkistan’da Mevcut Hanlıklar ve Nüfuz Mücadeleleri	15
1.4.1. Hive Hanlığı	15
1.4.2. Hokand Hanlığı	17
1.4.3. Buhara Hanlığı	18
1.4.4. Türkmen Bölgesi.....	20
1.4.5. Hanlıklar Arası Nüfuz Mücadeleleri	21
1.5. İran ve Osmanlı Devleti’nin Hanlıklarla Münasebetleri.....	24
1.5.1. İran’ın Bölge ile Münasebetleri	24
1.5.2. Osmanlı Devleti’nin Hanlıklarla İlişkileri	25
2. İngiltere’nin Dış Politikası ve Türkistan Siyaseti	30
2.1. İngiltere’nin Deniz Aşırı Genişleme Siyaseti ve Hindistan	30
2.2. İngiltere’nin Türkistan’a İlgisi ve Bölgeye Nüfuz Etme Teşebbüsleri	33
2.3. Doğu Sorunu Çerçevesinde İngiltere ve Türkistan	46
3. Türkistan’da Rus-İngiliz Mücadelesi	50
3.1. Türkistan’da Rus-İngiliz Çatışmasının Arka Planı ve Tarihsel Seyri.....	50
3.2. Türkistan’da Rus İşgali ve İngiltere’nin Bölgeden Çekilmesi.....	60
Sonuç	72
Kaynakça	74

Ekler	82
Ek-1	82
Ek-2	84
Ek-3	85
Özgeçmiş	86

GİRİŞ

A - TEZİN TAKDİMİ VE SINIRLARI

Türk-İslam medeniyetinin mayalandığı, biriktirdiği değerler manzumesi ile günümüz Türk dünyasının beslendiği kültürel mirasın en mühim kaynağı olan Türkistan, tarihin ilk dönemlerinden beri Türklerin ata yurdu, bin yıldan beri de İslam toprağıdır. Çalışmamızın başlığında da kullandığımız “Türkistan” adı ile bir devlet kurulmamış olmasına rağmen, Orta Asya'nın büyük bölümünü oluşturan söz konusu alan, eski çağlardan beri Türklerin yerleşim merkezi olduğu için Türkistan olarak adlandırılmıştır.

Köklü medeniyetlere ev sahipliği yapan Türkistan toprakları, batıda Hazar Denizi ve Ural Dağları'nın güney kısmına, kuzeyde Sibiryaya, güneyde İran, Afganistan ve Tibet'e, doğuda Çin ve Moğolistan'a kadar uzanan geniş bir sahaya sahiptir. Bugün, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın dâhil olduğu bölge Batı Türkistan olarak anılmakta, iki asırdır Çin'in esareti altında bulunan bölge ise Doğu Türkistan olarak adlandırılmaktadır. Türkistan'ın coğrafi ve stratejik olarak taşıdığı önemi anlamak için, öncelikle bölgenin iki dev gücü olan Rusya ve Çin'in bu topraklara olan ilgilerini göz önünde bulundurmak yeterlidir.

Tez konumuzu belirlerken İngiltere'nin bölgeye ilgisini ortaya koyacak kaynakların az olabileceği düşüncesini gözden uzak tutmuyorduk. Çünkü Türk tarihinin ve özellikle Türkistan coğrafyasının erken dönemleri için var olan kaynak yetersizliği yakın dönemler için de kısmen geçerlidir.

Türkistan'ın eski ve yeni sakinlerinin bıraktığı yazılı kaynakların azlığı, dil ve alfabe farklılıkları, tarih yazıcılığının günümüzdeki temsilcileri için başlıca problemler olarak görülmektedir. Seyyahların veyahut çeşitli vesilelerle Türkistan'ı gezme imkânı bulan Batılı görevlilerin bıraktıkları seyahatname, rapor veya bilgilendirme notları bu tür çalışmalar yapanların temel kaynakları arasında yer almıştır. Bu tarz kaynakları kaleme alanların mühim bir kısmı, farklı kültür iklimlerinde yetişmiş oldukları için bu coğrafyada olup biteni kendi mensubiyetleri zaviyesinden, yani sübjektif

değerlendirmelerle izaha çalışmışlar veya kasıtlı olarak bu toprakların gerçek sahiplerini tahkir eden açıklamalar yapmışlardır. Dolayısıyla sayıca çok gibi görünen batı menşeli kaynakların ihtiyatlı kullanılması icap etmektedir.

Çalışmamızın ana eksenini oluşturan İngiliz siyasetinin ve Rus-İngiliz rekabetinin yer aldığı kısımlarda, yukarıda altını çizdiğimiz kaygılara rağmen zorunlu olarak coğrafyanın yabancılarının yazdığı seyahatname, rapor ve benzeri eserler temel müracaat kaynaklarımız olmuştur.

Türkistan coğrafyasının ve Türkistan Hanlıklarının on dokuzuncu yüzyıldaki siyasi durumları ve İngiltere'nin bölgeye dair yürüttüğü politikalar hem adı geçen coğrafya hem Osmanlı tarihi hem de on dokuzuncu yüzyıl dünya siyasetinin şekillenışı açısından hayli öneme sahiptir. Bu yüzyılda dünya siyasetinin belirleyicilerinden biri olan İngiltere bu konumunu güçlendirmek veya en azından muhafaza etmek adına Hindistan'dan Ortadoğu'ya, Asya-Pasifik'ten Orta Asya'ya kadar dünyanın birçok bölgesiyle temas halinde olmuştur. Genellikle diğer aktörlerle mücadele ekseninde yürüyen bu politikaya Türkistan bölgesi bağlamında baktığımızda, Hive, Hokand, Buhara Hanlıkları ile İngiltere'nin kurduğu yoğun diplomatik, askeri ve ekonomik ilişkiler ve bölge üzerinde Rusya ile olan ve "Büyük Oyun" olarak adlandırılan nüfuz mücadelesi göze çarpmaktadır.

Türk dünyasının kadim yurdunda yaşanan gelişmeler ve değişimler bir taraftan bölgedeki Türk Hanlıklarının kaderini etkilerken diğer yandan da dünyanın başka bölgelerinde yaşayan Türklerle Türkistan arasındaki münasebetleri asgariye indirmiştir. Türk-İslam dünyasının hamisi durumundaki Osmanlı Devleti de ele Hanlıkların himaye taleplerine olumlu cevap verememiş, dolayısıyla Hanlıklar için hüznü bir esaret dönemi başlamıştır. Türkistan davasına hayatını adayan merhum Baymirza Hayit bölgedeki Rus-İngiliz rekabetinin takip ettiği seyri gayet yerinde tasvir ederek: "Rus faaliyeti ile İngilizlerin Doğu'daki çekimserliği Türkistan aleyhine birleşmişti. Onların nüfuz siyaseti, esasen zayıf olan Türkistan devletlerinin kaderini tayin etti ve Türkistan Asya'daki beynelmilel politikanın kurbanı oldu." demiştir (HAYİT 2004: 121-122).

Ata yurdumuz Türkistan üzerine yapılacak araştırmalara mütevazı bir katkı sağlayacağı düşünülerek kaleme alınan ve iki bölümden oluşan bu tezde, birinci bölümde Türkistan'ın coğrafi konumu ve on dokuzuncu yüzyıla kadar genel hatlarıyla hanlıkların tarihi incelenmiştir. İkinci bölümde ise, İngiltere'nin Türkistan siyaseti, Türkistan'da Rus-İngiliz mücadelesi, Rus işgali ve Doğu Sorunu çerçevesinde İngiltere ve Türkistan gibi başlıklar yer almıştır.

B - TEZDE KULLANILAN TEMEL KAYNAKLAR VE YAZARLARI

1. Alexander Burnes, *Travels into Bokhara*, Londra: John Murray, 1834.

Burnes, Doğu Hindistan Şirketi'nde çalışmış, yerel dilleri ve Farsçayı öğrenmiş, İngiliz yönetimi tarafından 1829 yılında Afganistan ve Türkistan'a gönderilmiştir. Tipik bir batılı olan seyyah, hadiselere İngiliz siyaseti ve anlayışı penceresinden bakmış Müslüman ifadesi yerine birçok şarkiyatçı gibi Müslümanlar için Muhammedî ismini kullanmıştır. Seyyah; Buhara, Kırgız stepleri ve Hazar havzasında gezmiştir. Buhara'yı çok beğenmiş ve "Dünya'nın Cenneti" adıyla zikretmiştir. Şehrin güvenlik ve temizliğinin muntazam, pazarlarının çok canlı olduğunu belirtmiştir.

Alexander Burnes şehirleri, özellikle Ruslarla yapılan ticaret seviyesini ileri bulduğunu belirttikten sonra bölgeyi ve sakinlerini tahlil ederken gayri medeni olduklarını vurgulamıştır. "Türkistan'da din ayrımı politikası çok bariz, Rus köleler zor durumda, karaborsacılık yapan Hintliler çok mutsuz ve özgürlükleri yoktur. Hindistan'da olsalardı daha iyi şartlarda yaşarlardı diye düşünmektedir. Ruslar, batılıların Rus Asya'sına girmelerinden çok rahatsızlar. Hanlıkların yönetimi tamamıyla despotiktir." Sonuç olarak bu coğrafyanın mutlaka medenileşmesi gerektiğine inanmaktadır (BİÇER 2011: 129).

2. Frederick BURNABY, *A Ride to Khiva and Adventures in Central Asia*. New York: Oxford University Press, 1997.

Türkistan'a giden bir diğer seyyah, askerlik ve yazarlık vasıflarını da üzerinde taşıyan Frederick Burnaby'dir. 1875 yılında Hive'ye bir seyahati olan Burnaby, Osmanlı

Devleti'nin çeşitli yerlerini de gezmiş, Anadolu izlenimlerini *On Horseback Through Asia Minor*, adıyla neşretmiştir. Burnaby, Hive seyahatine çıkmadan önce bölgeye dair bilgiler edinmek için Mac Gahan ve Vámbéry'nin çalışmalarını incelemiştir. Seyyahın tezimizde kullandığımız eseri Hive notlarından derlenmiştir (ERMAN 2011: 8).

Burnaby'nin Türkmen topluluklarına dair değerlendirmeleri oldukça yanlıdır örneğin: “Bağlı buldukları siyasi yapılanmalara karşı da zaman zaman işgal eden Türkmenler girdikleri mücadelelerle Hanlıkları güçsüzleştirerek deyim yerindeyse Rusya'nın ekmeğine yağ sürmüşlerdir. Ayrıca zaman zaman bu yönleriyle ünlü olacak derecede çapulculuk ve yağmacılık yapmışlardır” (BURNABY 1997: 196).

3. General Petr CHIKHACHEV, “Memorandum on Possible Russian Expeditions to India, May 1854”. *Great Power Rivalry in Central Asia, 1842-1880*. C: 1. Londra: Routledge 2006, ss. 1-21.

Bir Rus generali olan Petr Chikhachev'in yazısında, İngiltere'nin bölgedeki amaçları ve Rusya'nın muhtemel bir Hindistan seferinin sonuçlarının neler olabileceği üzerine değerlendirmeler yer almaktadır.

4. Mohan LAL, *Travels in the Punjab, Afghanistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*. India: K. P. Bagchi & Company, 1977.

Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'daki ticari temsilcisi olan Mohan Lal, Türkistan seyahatine Alexander Burnes ile beraber çıkmıştır. İki seyyahın beraberlikleri aynı anda iki farklı bakış açısıyla bölgenin incelenmesi anlamına geldiği için kıymetlidir. Lal ve Burnes'ün gezileri askeri, siyasi, ticari, coğrafi ve stratejik istihbarat amaçlıdır. Mohan Lal'in seyahatnamesi 1831 senesi Aralık ayı ile 1834 senesi Ocak ayı arasındaki maceralı yolculuk boyunca kaydettiklerinden oluşmaktadır (ERMAN 2011: 5).

5. Nikolai MURAV'YOV, *Journey to Khiva through the Turkoman Country*. Londra: Oguz Press, 1977.

On dokuzuncu yüzyılın başında Türkistan'a giden ve bir Rus askeri olan Murav'yov, Hive Hanlığı'nı incelemiş ve ülkesinin buradaki muhtemel faaliyetlerinin neler olabileceğine dair düşüncelerini yazmıştır. Seyahati 1819-1820 yılları arasında gerçekleştiren müellif, Hive şehrini hanlığın en önemli ve mamur şehri olarak zikretmiştir. Gerek şehir, gerekse hanlığın yer altı zenginliği, coğrafi özellikleri, yetiştirilen ürünler, ticari faaliyetler ve gelir kaynaklarının yanı sıra hanlığın siyasi vaziyeti hakkında tafsilatlı bilgiler vermiştir. Yazarın gezi notlarından oluşan eseri ilk olarak 1823 yılında basılmış, daha sonra İngilizce ve Almanca'ya çevrilmiştir (ERMAN 2011: 4-5).

6. Henry C. RAWLINSON, "On Trade Routes between Turkestan and India". *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*. Cilt 13, Sayı 1. Londra: Wiley, 1868, ss: 10-25.

Rawlinson, klasik dilleri de içeren özel bir eğitim gördükten sonra 1826'da Doğu Hindistan Şirketi'ne girmiştir. 1838'de Afganistan'da konsolos olarak görev yapan müellif, Ayrıca Doğu Hindistan Şirketi'nin danışmanlığını da üstlenmiştir. Görüldüğü üzere ticari meselelerle daha çok ilgilenen Rawlinson, İngiltere'nin Türkistan'da belli miktarda bir etki tesis etmeye çalıştığını doğrulamış ve Buhara pazarlarına ve bölgedeki diğer pazarlara Rusya ile aynı haklara sahip olarak ulaşmak istediğini söylemiştir. Fakat bu hakkını kullanmak için önlemler almadığını belirtmiştir (RAWLINSON 1875: 151).

Henry Rawlinson milletlerarası ticaretin, medeniyetlerin yayılmasında, barışın sağlanmasında ve milletlerin sosyal durumunu iyileştirmede en önemli araçlardan biri olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Hindistan İmparatorluğu ile Orta Asya Hanlıkları arasında ticaretin teşvik edilmesine büyük önem atfetmiştir (RAWLINSON 1868: 10).

7. L. N. SOBOLEV, "Is a Campaign by Russia to India Possible?". *Britain and Russia in Central Asia*, 1880-1907. Cilt 1. Londra: Routledge, 1888, ss: 219-233.

Rusya'ya önce asker ve daha sonra siyaset adamı olarak hizmet etmiş olan Leonid Nikolayevich Buhara Valiliği, hatta Bulgaristan Başbakanlığı görevine yükselecek kadar parlak bir kariyere sahip olmuştur. Rusya Orta Asya'da ne kadar güçlü olursa

İngiltere'nin Hindistan üzerindeki kontrolünün o kadar zayıflayacağını düşünen General Sobolev, Rusya'nın Afganistan sınırlarında güvenli bir stratejik konum alması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca tarih boyunca Orta Asya'nın kontrolünü ele geçiren ve askeri açıdan yeterli olan her liderin Hindistan'ın cazibesine dayanamadığını belirtmiş, bu liderlerin Hindistan'a ulaşmak konusundaki tecrübelerini analiz etmiş ve Rusya'nın Hindistan hususunda nasıl bir politika izlemesi gerektiğine dair görüşlerini paylaşmıştır (SOBOLEV 1888: 224-225).

8. Michael Afrikanovich TERYTYEF, *Russia and England in Central Asia*. Petersburg ve Calcutta, 1876.

Tümgeneral, şarkiyatçı ve yazar olan Terentyef on dokuzuncu yüzyılda Rusya'daki çeşitli akademilerde dersler vermiştir. Kırım Harbi'ne ve Semerkant'a 1867 senesinde düzenlenen sefere katılmıştır. Terentyef Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişini ve buradaki faaliyetlerinin altında yatan sebebi tek bir cümle ile açıklamıştır: "Rus vatandaşları öldürüldü, misilleme kaçınılmazdı." (TERENTYEF 1876: 154)

9. Arminius VÁMBÉRY, *Travels in Central Asia*. Londra: John Murray, 1864; *The Coming Struggle for India*. Londra: Cassel & Company, 1885; "The Transcaspian Railway. Fortnightly Review". *Britain and Russia in Central Asia, 1880-1907*. Cilt 1. S: 97-117. Londra: Routledge, 1887; *His Life and Adventures*, Londra: T. Fisher Unwin, 1884. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2009.

On dokuzuncu yüzyılda Türkistan'a yaptığı seyahatle uzun süre tartışılan ünlü isim Arminius Vámbéry'dir. Macar asıllı Musevi olan yazar, İngiltere ve Osmanlı hükümeti hesabına çalışmıştır. İstanbul'da dört yıl ikamet ederek saygınlık kazanmış, İstanbul Türkçesini ve İslâmî geleneği öğrenmiştir. Reşid Efendi adıyla sahte şeyhlik belgesi almış ve şeyh sıfatıyla Anadolu, İran ve Türkistan'ı gezmiştir.

Macarların kökenini araştırmak için yola çıkmış, Türkistan'da Türk toplulukları arasında uzun süre yaşamış ve ciddi araştırmalar yapmıştır. "Balkanlar'dan Mançu'ya kadar Türkçe konuşarak gidebilirsiniz." sözü bu yazara aittir.

Siyonizm'in ünlü lideri Theodor Herzl, kendisiyle görüştüktan sonra, günlüğüne şunları yazar: "Yetmiş yaşını aşkın bu topal Macar Musevisinin şahsında dünyanın en ilginç insanlarını tanıdım. Kendisinin Türk mü, yoksa İngiliz mi olduğuna bir türlü karar veremeyen bu insan, Almanca kitap yazmakta, on iki dili aynı akıcılıkta konuşmaktadır; ayrıca ikisine ruhban olarak bağlandığı beş din değıştirdiğini iddia etmektedir. Bana Şark'ın bin bir muammasını ve Padişah'la olan ilişkisini anlattı ve güvenerek kendisinin Türkiye'nin ve İngiltere'nin gizli ajanı olduğunu söyledi. Musevilere düşman olan bir toplumda çektiğı sıkıntıları anlatarak Macaristan'daki öğretim üyeliğinin göstermelik olduğundan söz etti." (VÁMBÉRY 2009: 7)

Bu kadar çok özellik ve donanımına sahip olan müellifin kaleme aldığı ve çalışmamızda kullandığımız eserleri de o derece ilgi çekici ve kıymetlidir. Vámbéry 1863 senesinde başladığı Orta Asya seyahati boyunca Hive, Buhara, Semerkant ve Herat gibi bu coğrafyanın temel şehirlerini gezmiştir. Bir yıl süren bu yolculuğundan sonra seyahatnamesini kaleme alan Vámbéry yolculuğuna Osmanlı pasaportu ile yukarıda da ifade edildiğı gibi sahte bir derviş kılığında çıkmıştır (VÁMBÉRY 1884: 1-11).

10. Colonel ZALESOF, "Colonel Ignatief's Mission to Khiva and Bokhara in 1858". *Great Power Rivalry in Central Asia, 1842-1880*. Cilt 1. Londra: Routledge, 2006, ss: 23-83.

1858 yılında Hive ve Buhara hanlıklarına İgnatief riyasetinde bir elçilik heyeti gönderilmiş, Zalesof da bu heyetin içinde yer almıştır. Bu temaslar sırasında edindiğı izlenimler, hanlıkların durumu, Rusya'nın bölgeye dair düşünceleri ve faaliyetlerini kaleme almıştır. Zalesof'un tafsilatıyla rapor ettiği, St. Petersburg ve hanlıklar arasındaki bu elçi teatilerinde Rusya'nın bölgeyi tanımak adına casusluk faaliyeti de dâhil her yöntemi denediğini anlıyoruz (ZALESOF 2006: 26-28).

1. TÜRKİSTAN’IN COĞRAFI KONUMU VE TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. TÜRKİSTAN ADININ MENŞEİ

Yazılı kaynaklardaki Türkistan kelimesi ilk kez Tuskastanak şeklinde eski Yunanların İskitya kelimesine karşılık olarak sekizinci yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Musa Horenki tarafından kullanılmış ve batıda İtil, doğuda İmaos yani Tanrı Dağları’nın doğu tarafları, güneyde Maverünnehir’e karşılık gelen Sogd ve Arik yani Horasan arasındaki topraklara atfedilmiştir. İran’ın Zerdüşti din kitabı Avesta’da Turan ve Türkistan kelimesi geçmekte ve Tanrı Dağları’nın doğusundan İtil Irmağı, Seyhun (Siri Derya) ve Ceyhun (Amu Derya), Horasan arasında kalan topraklar kastedilmektedir (YILDIRIM 2013: 28, BAHAR 1994: 241).

Türkistan veya Turkestan kelimesi Farsça kökenlidir ve “Türk İli” manasına gelmektedir. Dolayısıyla ilk olarak eski İranlılar tarafından Maverünnehir’in doğusundaki dağlık bölgeyi tanımlamak için kullanılan Türkistan adı daha sonra ise Orta Asya’da Türklerin yaşadığı bölgeler için kullanılmıştır (BARTHOLD 1988: 140-142).

Türkistan, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllardan itibaren Arap ve İran kaynaklarında Ceyhun Nehri’nin ötesini tanımlamak için kullanılmıştır. Günümüzde ise Hazar Denizi’nin doğusundan Ceyhun Nehri’nin ötesine ve Altaylara kadar uzanan bölgeye Türkistan denilmektedir. Türkistan, Tanrı Dağları ile ikiye ayrılmış ve bu iki kısım Doğu ve Batı Türkistan olarak tanımlanmıştır (BAYKARA 2013: 269).

Bazı Batılı tarihçiler Türkistan adının bölgeye Ruslar tarafından verildiğini iddia etseler de, Ruslar Türkistan kelimesini Kazaklardan öğrenmişlerdir. Türkistan kelimesi on dokuzuncu yüzyılın bilimsel terminolojisine muhtemelen İran ve Afgan dillerinde kullanılması sebebiyle İngilizler tarafından sokulmuştur (BARTHOLD 1988: 140-142).

Ruslar başlangıçta Türkistan kelimesini kullanmışlar, fakat daha sonra Türk boylarının kendisine karşı birleşmelerinden endişe ederek bu kelimeyi kullanmayı sakıncalı bulmuşlardır. Bunun yerine boylar arası farklılıklara vurgu yaparak Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen ve Karakalpak gibi terimleri kullanmışlardır.¹

Türkistan için kullanılan “Orta Asya” terimi ise Rusya ve Batılılar tarafından farklı anlaşılmaktadır. Rusya sadece kendi ilgilendiği Türkistan topraklarına, yani bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan tamamının ve Kazakistan’ın bir kısmının kurulu olduğu bölgeyi içine alan topraklara Orta Asya derken, Batılılar Batı Türkistan ve Doğu Türkistan’ı içine alan bölgeye Orta Asya demişlerdir (BAHAR 1994: 233-234).

1.2. TÜRKİSTAN’IN COĞRAFİ YAPISI VE JEOPOLİTİK ÖNEMİ

Türkistan bölgesinin sınırları hususunda tarih boyunca çeşitli milletler tarafından pek çok tanımlama yapılmıştır. Orta Asya coğrafyasının büyük bir kısmını içerisine alan bu bölge İran’ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) Dağları’nın kuzey eteklerinden Çin’in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya’nın batısına ulaşan, Moğolistan’la birlikte Güney Sibiryâ’nın tamamını içine alan, batıda Ural Dağları ile Volga Irmağı’nın Hazar Denizi’ne ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Çoğunluğunu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu (Şarkî) Türkistan, 1924’ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana Batı (Garbî) Türkistan adı verilmektedir. Doğu Türkistan’ın yüzölçümü 1.828.418 km², Batı Türkistan’ın 3.836.503 km²’dir (TAŞAĞIL 2012: 556).

Çalışmamızda esas alınacak bölge çoğunlukla günümüzde Batı Türkistan olarak bilinen alanı kapsamaktadır. Günümüzde ise bu coğrafyada Özbekistan’ın tamamı,

¹ Bakınız: *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1992.

Kırgızistan'ın neredeyse tamamı, Türkmenistan ve Kazakistan topraklarının bir kısmı bulunmaktadır.

Batı Türkistan coğrafyasının hangi bölgeleri kapsadığını biraz daha detaylandırılacak olursa, kuzeyde Altay Dağları'ndan güneyde Pamir bölgesine kadar, doğuda Tarbagatay'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgede bulunduğu söylenebilir.

Batı Türkistan'ın doğusu yüksek dağ ve yaylalardan oluşurken, batısı ovalardan ve alçak yaylalardan oluşmaktadır. Coğrafyanın en güneyinde Tanrı Dağları yer almaktadır. (ARDEL 1976: 10) Ceyhun ve Seyhun nehirleri bölgenin temel su kaynaklarıdır² ve Tanrı Dağları'nın zirvelerindeki buzullarından beslenmektedirler (ARDEL 1976: 24-25).

Bölgenin iklim özelliklerinden bahsedilecek olursa, coğrafyanın geniş olması ve coğrafi şekillerinden dolayı iklim şartları farklılık göstermektedir. Fakat genel olarak kışları sert, yazları ise sıcaktır. Yaz ve kış mevsimlerinin sıcaklık farkı batıdan doğuya gidildikçe farklılık göstermektedir (ARDEL 1976: 19-22).

Türkistan coğrafyasının temel geçim kaynağı, hem ele aldığımız yüzyılda hem de önceki dönemlerde genellikle tarım olmuştur. Fakat bölge iklim özellikleri ve toprak yapısından dolayı normal şartlar altında tarıma elverişli değildir. Dolayısıyla hem toprak verimliliğinin artırılması hem de nehir taşkınlarının engellenmesi için sulama kanallarına ihtiyaç duyulmuştur (SCHUYLER 2007: 284). Bu durum Buhara'yı ziyaret eden Aleksandr Burnes'ün de dikkatinden kaçmamıştır. Burnes seyahatnamesinde şehrin su ihtiyacının yeterince karşılanamadığından, dolayısıyla tarlalardan istenilen verimin alınamadığından bahsetmiştir (BURNES 1834: 301). Bölgede genellikle tahıl tarımı yapılmasına rağmen pamuk, pirinç ve çeşitli meyveler de yetiştirilmiştir (MURAV'YOV 1977: 142).

² Batılı seyyah Aleksandr Burnes, Buhara Hanlığı sınırları dâhilinde toplam beş nehir olduğunu belirtmiştir. Ceyhun, Seyhun, Zereşân, Kurshee ve Belh (BURNES 1834: 160).

Hive, Buhara ve Semerkand Türkistan coğrafyasının en önemli şehirleridir (BARTHOLD 1990: 69). Zerefşân Irmağı'nın aşağı havzasında yer alan Buhara şehri günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Orta Asya'nın en eski yerleşim yerlerinden birisi olan Buhara, tarih boyunca bölgenin önemli kültür ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur (ŞEŞEN 1992: 363-365) Yaklaşık üç bin beş yüz yıllık bir geçmişe sahip olan Semerkant, Zerefşân nehri ve bu nehirden beslenen kanallar sayesinde bu coğrafyanın en verimli topraklarına sahiptir. İslâm coğrafyacılarının tavsifine göre akarsuları, yemyeşil bitki örtüsü ve tertemiz havasıyla sıhhatli bir yaşama son derece müsait ve tabii görünümü en güzel şehirlerden biridir. (AYDINLI 2009: 481) Tanrı Dağları ve Pamir Dağları ile çevrili olan Fergana vadisi de Türkistan'ın jeopolitik özellikleri yönünden önemli bir bölgedir. Seyhun ve ona dökülen küçük ırmaklar bu alanı suladığı için toprakları oldukça verimlidir. Ayrıca İpek Yolu güzergâhında olması da Fergana'nın önemini bir kat daha arttırmaktadır (ALPARGU 2002: 981).

Bölgenin ticari hayatı için, Türkistan coğrafyasının Hindistan, Çin, Afganistan, İran ve diğer ülkeler ile ticaret yapmak için köprü konumunda olduğu söylenebilir. Doğu'dan Batı'ya uzanan İpek Yolu yüzyıllar boyunca azımsanmayacak bir öneme sahip olmuştur (FINDLEY 2008: 22). Hive ve Buhara'da kurulan büyük pazarlar ticarete önemli bir yere sahip olmuştur. Vámbéry'nin gözlemlerine göre bu pazarlarda genellikle Rus malları satılmaktadır (VÁMBÉRY 2009: 163-165). Ayrıca Murav'yov Hive şehrinin Rusya için mallarını depoladıkları bölge olması sebebiyle ayrıca bir ticari öneme sahip olduğundan bahsetmiştir. Canlı bir ticari hayatı olan Hive aynı zamanda ticari bir yol olarak kullanılmış ve çevresindeki göçebe topluluklarla da ticaret yapmıştır (MURAV'YOV 1977: 144). Buhara şehri ise Hindistan'dan gelen ürünlerle Hindistan ticaretinin de merkezi olarak anılmıştır. İpek üretiminin ve ticaretin de yapıldığı bu şehirde çeşitli kumaşları bulmak mümkün olmuştur (LAL 1977: 71-74, SCHUYLER 2007: 429-432).

Rus işgaline uğradığı dönem olan on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar kendi imkânları dâhilinde aktif bir ticaret hayatı olan Türkistan coğrafyası bu tarihten sonra kendi ürettiği ürünlerin ticaretini yapmaktan ziyade Rusya'nın gelişen sanayisi için bir hammadde kaynağı olmuştur. Bu coğrafyada yer alan şehirlerin sanayilerinin olmayışı işgalden sonra bu durumu kaçınılmaz hale getirmiştir.

1.3. 19. YÜZYILA KADAR TÜRKİSTAN TARİHİNE GENEL BAKIŞ

Türkistan coğrafyası, insanoğlunun tarım, hayvancılık ve metal işçiliği tekniklerini keşfettiği ve ilk şehirli topluluklarını oluşturduğu topraklardandır. Medeniyetin doğuya ve batıya doğru yayılmasını takiben bu coğrafya bağlayıcı bir nitelik kazanmıştır. Ticaret ve iletişimin devamlılığı için zaruri bir güzergâh olan bölge bu niteliği ile dünya tarihinde tarihin en eski zamanlarından on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar önemli bir yere sahip olmuştur.

Bölgede İslamiyet yayılmaya başlamadan önce de pek çok etnik grubu bünyesinde bulunduran bu topraklar varlığını yüzyıllar boyunca genellikle politik olarak örgütlenememiş küçük hanlık veya emirlikler şeklinde sürdürmüştür (BARTHOLD 1990: 195-196).

Bölgenin Türkleşmesi süreci ise Göktürkler ile başlayıp Oğuzların bu coğrafyaya yerleşmesi ile devam etmiştir. Onuncu yüzyıl sonlarında Karahanlıların Semerkant'ı almaları ve daha sonra döneminin en önemli kültür ve ticaret merkezlerinden birisi olan Buhara'yı ele geçirmeleri ile birlikte süreç ivme kazanmıştır. On birinci yüzyıl sonlarında ise bölgede Büyük Selçuklu Devleti'nin etkisi görülmeye başlamıştır. Bu etki, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına da zemin hazırlayan ve 1141 senesinde gerçekleşen Karahitaylar ile karşı karşıya geldikleri Katvan Savaşı'na kadar devam etmiştir (ÖZAYDIN 2009: 507-509).

On üçüncü yüzyıl başlarına kadar bölgedeki varlıklarını devam ettiren Karahitaylar Cengiz Han ordusu tarafından yok edilmiştir. Kısa bir süreliğine Harezmsah yönetimine giren bölge, Cengiz Han'ın Harezm hükümdarı Alaeddin ile anlaşamaması üzerine Moğol istilasına uğramıştır (KAFESOĞLU 1976: 185; GROUSSET 2010:186). Moğollar Buhara, Semerkant ve Ürgenç'i ele geçirerek bölgedeki işgal faaliyetlerini tamamlamışlardır (GROUSSET 2010: 224-230). Moğol istilasından sonra Timur'un bölgeyi ele geçirmesi ile birlikte bölgede Semerkant merkezli bir Timur Devleti kurulmuştur. Topraklarını oldukça genişleten bu devlet, bölgedeki varlığını Özbek hâkimiyeti yaşanmaya başlayana kadar sürdürmüştür. Bölge bu devirde kültür ve

medeniyet açısında oldukça zarar görmüş, fakat ticari anlamda da ciddi boyutta ilerleme kaydetmiştir.

Özbekler on dört ve on beşinci yüzyıllarda Urallar ve aşağı Seyhun nehirleri arasındaki bozkırı işgal etmişler ve pek sıkı olmamakla birlikte Şeybani liderlerin yönetiminde kalmışlardır.³ On altıncı yüzyılın başında bu liderlerden birisi olan Muhammed Şeybani Han, Orta Asya'nın neredeyse tamamını işgal etmiştir. Muhammed Şeybani Han'ın İran'la savaşırken 1511 senesinde ölmesinden sonra yerine geçenler, bu coğrafyada Buhara ve Harezmi Hanlıklarını kurmuşlardır. Harezmi Hanlığı daha sonra Hive Hanlığı olarak anılmıştır. Şeybani Hanedanlığı Buhara'da 1598'de, Hive'de 1687'de son bulunca ekonomik ve kültürel düşüşe bir de siyasi parçalanmışlık eklenmiştir (BECKER 2005: 3). Bu dönem Türkistan tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu tarihten sonra Türkistan bütünlüğünü kaybetmiş ve büyük devletlerin kurulduğu bir toprak olmaktan çıkıp siyasi açıdan parçalı bir yapıya doğru gerilemiştir.

On altıncı yüzyıla kadar ticari olarak oldukça önemli bir yere sahip olan Orta Asya coğrafyası bu yüzyılda batılıların yeni ticaret yolları bulmaları ve bu sebeple İpek Yolu'nun öneminin azalmasıyla siyasi ve ekonomik açıdan da değer kaybetmiştir (SABOL 2002: 1018).

³ Özbekler bölgede Ebu'l Hayr Han döneminde ortaya çıkmış ve Şeybani sülalesinden gelen Han'ın ölümüne kadar oldukça güçlenmiştir. Han'ın ölümünü takiben güç kaybeden Özbekler kısa süreli bir dağılmanın ardından torunu Şeybak Han tarafından Buhara Hanlığı'nın kurulmasıyla yeni bir siyasi yapılanmaya dâhil olmuşlardır. Bu sırada Buhara, Semerkant ve Taşkent'i elinde bulunduran Özbek Hanedanı Semerkant ve Buhara'yı kısa süreliğine Babür'e teslim etmek durumunda kalmıştır. Bu mağlubiyette Şeybak Han'ın Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail'e karşı Şiiliğe karşı mücadele yönünde bir politika izlemiş olmasının da etkisi vardır. Babür 1510 senesinde Özbekleri yenmiş olan Şah İsmail ile birlikte hareket etmiştir. Fakat bu galibiyet fazla uzun soluklu olamamıştır. Şah İsmail'in Osmanlı Devleti ile savaşa girerek yenilmesinden sonra yalnız kalan Babür geri çekilmek zorunda kalmıştır. (ALPARGU 2002: 557-603, GÜNDOĞDU 2002: 606-616).

On altıncı yüzyılın başlarında vuku bulan bazı hadiseler Türkistan coğrafyasının tarihini değiştirecek niteliktedir. Özbeklerin bölgeyi işgal etmeleri maddi refah ve kültürel faaliyet açısından bölgeyi zayıflatmıştır. İran'ın Şiiliği benimsemesiyle birlikte ise Türkistan'ın Yakın Doğu'daki Müslüman dünyayla direkt ilişkisi kopmuştur. Türkistan coğrafyası siyasi açıdan parçalanırken İran'da Safeviler, Hindistan'da Babür Devleti güçlenmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti ise üç yüzyıldır varlığını sürdüren güçlü bir imparatorluk konumunu idame ettirmiştir (SCHUBEL 2002: 624-627).

Yeniden Şeybanilerin hâkimiyeti altına giren Buhara Ubeydullah Han tarafından yönetildiği dönemde Safevilerle mücadele etmiş, fakat Özbeklerden yeterli destek göremediği için bu girişimi olumlu neticelenmemiştir. Ölümünden sonra tahta Abdullah Han geçmiştir. Abdullah Han'ın vefatından sonra ise tahta kimin geçeceğine dair ciddi tartışmalar çıkmış; dolayısıyla İran, bölge için yeniden tehdit haline gelmiştir (TÜRKOĞLU 2010: 45-47).

Bu sırada Buhara, Astrahan Hanlığı'ndan Muhammed Can Bey'in yönetimine girmiş ve başkent olmuştur. On sekizinci yüzyıl başlarına tekabül eden bu dönemde Buhara, Hive ile ciddi anlamda mücadele etmiş ve ekonomik açıdan güç kaybetmiştir. Bu durumdan istifade etmek isteyen İran Şahı Nadir Şah, Buhara'yı iki defa kuşatmış ve neticede kontrol altına alabilmiştir. Bir süre bu yönetim altında kalan Buhara, Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra yeniden Astrahan Hanlığı hâkimiyetine girmiş, fakat bölgedeki siyasi mücadeleleri Mangıt Hanedanlığı'nın kazanmasıyla birlikte Mangıt devri başlamıştır. Cengiz soyundan gelen Mangıtlar, hanlığı emirliğe dönüştürmüşlerdir (POUJOL 2001: 62, GROUSSET 2010: 524).

Türkistan tarihini yakından ilgilendiren önemli gelişmelerden biri de Rusların 1552 senesinde Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesidir. Bölgedeki Rus ilerleyişi bu tarih itibarıyla Türkistan coğrafyasını da içine alan istikamette hızla devam etmiştir (TEMİR 1976: 935). Görüldüğü üzere, on altıncı yüzyılın başından on sekizinci yüzyılın ortasına kadarki dönemde Türkistan siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan istikrarlı bir şekilde gerilemiştir.

Rusya on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Kırım'ı ele geçirmiş ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında güneye doğru hızla yayılmaya devam etmiştir. Bu durum Hindistan üzerinde hâkimiyet kuran İngiltere için tehdit oluşturmuştur. 1854-1856 Kırım Harbi'nden sonra şiddetlenen bu iki büyük güç arasındaki mücadele, Rusya'nın Türkistan hanlıklarını devletlerarası hukuka aykırı olarak ve pek çok can kaybına neden olacak şekilde işgal etmesinden sonra İngiltere ile Afganistan sınırı üzerinde anlaşmasına kadar ciddi anlamda devam etmiştir (SARAY 1999: 575).

1.4. 19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN'DA MEVCUT HANLIKLAR VE NÜFUZ MÜCADELELERİ

1.4.1. Hive Hanlığı

Harezmi bölgesinde bulunan Hive Hanlığı on altıncı yüzyılın başından on yedinci yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdüren Şeybani Hanedanlığı'nın bir kolunun himayesi altında oluşmuştur. Hive, Kongrat, Ürgenç, Gazavat ve Hezaresb gibi şehirleri kapsayan Hive Hanlığı Harezmi'den Merv'e kadar uzanan bir sahada kuruludur (TAŞAĞIL 2002: 557). İlbars Han, Hanlık'ın kurucusudur ve 1511-1533 seneleri arasında hükümdarlığını sürdürmüştür. Bu dönemde Hanlık'ın merkezi Ürgenç'tir. 1602-1623 seneleri arasında hükümdarlık yapan Arab Muhammed, Hive şehrini Hanlık'ın başkenti yapmıştır (POUJOL 2001: 161). Arab Muhammed'in Hanlık'ın başkentini Hive'ye taşımasındaki temel sebep, başkentin kuraklığa uğramış olmasıdır (KAFESOĞLU 1976: 971).

Hive Hanlığı'nın demografik yapısından bahsedilecek olursa, nüfusunun on dokuzuncu yüzyılın sonunda yedi yüz bin ile sekiz yüz bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakamın yüzde yetmişini yerleşik yüzde yirmi ikisini yarı göçebe yüzde altısını ise göçebe topluluklar oluşturmuştur. Ayrıca Özbekler nüfusun yüzde altmış beşi ile çoğunluktadır (BECKER 2005: 7-8). Hanlık içerisinde Özbeklerden sonra Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı söylenebilir. Rus seyyah Murav'yov bölgede Karakalpak nüfusunun da oldukça fazla olduğunu belirtmiş ve yaklaşık yüz bin aile civarında oldukları yönünde bir tahminde bulunmuştur (MURAV'YOV 1977: 111).

İlbars Han ve onun soyundan gelen idarecilerin döneminde ilim, kültür ve iktisat alanlarında ilerleme kaydeden Hanlık, Dost Muhammed Han'ın öldürülmesinden sonra gerilemeye başlamıştır (GÖKKAYA 2010: 235).

Hanlık'ın başkenti Hive ticari açıdan önemlidir. Çin'den ve Hindistan'dan gelen kervanların geçiş güzergâhında bulunması sebebiyle canlı bir ticari hayatı vardır (SARAY 1998: 167-168).

Hive Hanlığı, komşusu Buhara Hanlığı'nın yoksun olduğu coğrafi bütünlüğe ve yoğunluğa sahiptir. Hanlık tek bir vahaya sahiptir ve bu vahanın güney kısmı en yoğun nüfusun ve tarımsallaşmış arazinin bulunduğu bölgedir. Dolayısıyla ülkenin ekonomik ve siyasi başkenti niteliğindedir. Hive Hanı da Buhara Emiri gibi otokratik bir güç kullanmıştır. Fakat Hive Hanlığı Buhara Hanlığı'ndan daha küçük ve kompakt bir devlet olduğu için güç tekeli elinde tutabilmiştir (BECKER 2005: 7-8) .

Bölgedeki Rus yayılmasından önce Türkistan bölgesinin en güçlü hanlıklarından birisi olan Hive Hanlığı zaman zaman kendi içinde taht kavgaları yaşamıştır. Bünyesinde bulunan beylikler üzerinde otorite kurmaya çalışırken bir yandan da Kazaklarla savaşmıştır (BURNABY 1997: 248). Ayrıca 1740 senesinde Nadir Şah'ın saldırısına uğramış ve 1747 yılına kadar İran hâkimiyeti altında kalmıştır. Nadir Şah'ın Hive Hanlığı'na saldırmasını tetikleyen temel sebep, II. İlbars Han'ın İranlı elçileri katletmiş olmasıdır. Nitekim Nadir Şah, bölgenin hâkimiyetini ele geçirir geçirmez İlbars Han'ı öldürtmüştür (GROUSSET 2010: 525). İran hâkimiyetinde bulunduğu zaman zarfında Hanlığın başında Nadir Şah'ın tayin ettiği kişiler durmuştur (VÁMBÉRY 1864: 350). Nadir Şah'ın ölümünden sonra Kazaklar Hive'yi yeniden ele geçirmişlerdir (SARAY 1994: 169).

Hive Hanlığı, hanlıklar arasında Rusya'nın tahakküm kurmakta en çok zorlandığı hanlıktır. Rusya bu hanlığı defalarca işgal teşebbüsünde bulunmuş, fakat bütün işgal girişimleri olumsuz neticelenmiştir. 1865 senesinde Taşkent'in, 1866 senesinde ise Buhara'nın Ruslar tarafından işgalini takiben, Hive için de tehlike çanları çalmaya başlamıştır. Hazırlıklarını tamamlayan Rusya 1873 senesinde Hanlık'a saldırmış ve

kadın çocuk demeden herkesi katlederek ve her yeri yakıp yıkarak Hanlık'ı ele geçirmiştir (GÖKKAYA 2010: 235).

1.4.2. Hokand Hanlığı

Özbek devletlerinin en gençlerinden ve en dinamiklerinden olan Hokand Hanlığı bugünkü Özbekistan toprakları üzerinde yer almıştır. Rus İmparatorluğu'na yeniden bağlanmadan önce yaklaşık bir yüzyıl ayakta duran Hanlık siyasi, ekonomik ve kültürel bir merkez olarak gelişmiştir. Fergana Vadisi'nde hüküm süren Hanlık; Hokand, Taşkent, Margilan, Eyliya Ata, Pişpek, Namangan, Türkistan (Yesi) ve Akmesic şehirlerinden müteşekkildir (KONUĞÇU 1998: 215; POUJOL 1998: 214). On sekizinci yüzyılın başında Ming Hanedanı'ndan Prens Şah Ruh iktidarı altında ortaya çıkmıştır. Kurulduktan kısa bir süre sonra yaklaşık kırk yıl süren Çin hükümdarlığına giren Hanlık, Alim Han tarafından gerçek manada kurulmuştur (POUJOL 2001: 175-176).

Hanlık'ın kurucusunun bazı tarihçiler tarafından Alim Han olarak gösterilmesinin temel nedeni, Çin ordusu Hokand Hanlığı sınırlarına dayandıktan sonra Hokand Hanı İrdana'nın ordunun baskısına dayanamayarak Çin'e tabi olmayı kabul etmesi ve Hanlık'ın yeni kurulmuş bir hanlık için azımsanamayacak bir dönem Çin iktidarında kalmış olmasıdır (BARTHOLD 1990: 553).

Fergana Vadisi'nin önemli bir ziraat bölgesi olması, İpek Yolu'nun önemi, su kaynakları ve nehirleri, tarıma elverişli toprakları Hokand Hanlığı'nın bulunduğu coğrafyayı önemli yapan faktörlerdir. Dört tarafı dağlarla çevrili olan Hokand Hanlığı dış istilalara karşı doğal bir korumaya sahiptir. Dolayısıyla tarih boyunca bu bölge üzerinde hüküm sürmüş olan tüm devletler Orta Asya jeopolitiğinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Hokand Hanlığı İslamiyet'in gelişmesini önemsemiş, mescitler ve medreseler yaptırmıştır. Bu sebeple Ferganalı din adamlarının önderliğinde pek çok tarikat burada faaliyet göstermiştir (ALPARGU 2002: 984).

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, yani Rus işgalinden hemen önce Hokand Hanlığı'nın doğusunda Doğu Türkistan, batısında Buhara ve Hive Hanlıkları vardır ve Hokand Hanlığı Taşkent, Türkistan, Akmescit gibi önemli merkezlerden meydana gelmektedir (HATUNOĞLU 2010: 53).

Hokand Hanlığı'nın büyük çoğunluğunu Özbekler ve Kırgızlar oluşturmaktadır. 1758 yılından sonra Çin nüfuzuna giren Hokand Hanlığı, Buhara Hanlığı ve diğer Türk grupları ile sık sık savaşa girmiş, 1865 yılında da ciddi manada kaosa sürüklenmiştir. 1866 yılında Buhara Emirliği'nin Rus himayesini kabul etmesini takiben Hokand Hanlığı da 1876'da Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır (KAFESOĞLU 1976: 970-971).

1.4.3. Buhara Hanlığı

Buhara Hanlığı Maveräünnehir Bölgesi'nde kurulan müstakil hanlıklardan birisidir ve Özbek Hanlığı'nın devamı niteliğindedir. Buhara, Semerkant, Karşı, Şehr-i Sebz, Kermine, Kerki, Çizak gibi şehirleriyle Hanlıklar arasında en geniş sahaya sahip olanıdır (ÇELİK 2009: 26).

Şeybani soyundan çeşitli liderleri olmuş, fakat yaşanan iç karışıklardan dolayı hiçbirisi uzun süre tahta kalamamıştır. Yaklaşık bir asır boyunca Şeybani Hanedanlığı yönetiminde kaldıktan sonra Astrahan Hanedanlığı'ndan Can Muhammed Bey'in tahta çıkmasıyla Astrahanlılara geçmiştir (SOUCEK 2000: 177).

Rusların Astrahan Hanlığı'nı kendi topraklarına katmalarını müteakip Buhara'ya kaçan Yar Muhammed ve oğlu Can, Şeybani Hanı'na sığınmış ve Han Can Muhammed Bey'i kızı ile evlendirmiştir. Bu vesileyle taht Can Muhammed Bey'e geçmiştir (GROUSSET 2010: 524). Can Muhammed Bey'in devrinde Hanlık, daha önce de bahsedildiği gibi Kazakların taht kavgalarından faydalanarak bazı topraklara el koymalarından dolayı küçük bir alanda bulunmaktadır. On yedinci yüzyılın başlarında güçlenmeye başlayan Hanlık, ortalarında en parlak dönemini yaşamıştır.

On sekizinci yüzyılın başı itibariyle Hanlık'ın başına geçen Ubeydullah Han döneminde ülkede bazı isyanlar çıkmış, 1712 senesinde Han'ın ölmesiyle de Hanlık parçalanmıştır. Hanlık on sekizinci yüzyılın ortalarına doğru Nadir Şah'ın saldırısını müteakip İran'a tabi olmuştur. Nadir Şah'ın ölümünden sonra ise Mangıt Hanedanlığı'nın yönetimine girmiştir.

Mangıt Hanedanlığı 1785 senesinde iktidara geldikten sonra Buhara Hanlığı, Buhara Emirliği olarak anılmaya başlamıştır.⁴ Komşuları Hive ve Hokand Hanlıklarıyla da sürekli bir anlaşmazlık içerisinde olan Buhara Emirliği, Rus askeri birliklerine karşı çok fazla direnememiştir (POUJOL 2001: 62). Dolayısıyla Mangıt Hanedanlığı bölgede 1920 senesine kadar hüküm sürmüştür, 1866'da Rus himayesini kabul etmiştir (GROUSSET 2010: 524).

Buhara Hanlığı on dokuzuncu yüzyılda bünyesinde pek çok etnik ve dini grup barındıran otokrat Müslüman bir devlettir. On dokuzuncu yüzyılın sonunda İngiltere'den daha geniş bir alana sahip olan Buhara Hanlığı'nın coğrafi bütünlüğü yoktur. Hanlığın batı tarafı her biri birbirinden çöllerle ayrılan üç adet vahadan oluşan bir ovadır. Bu vahalar ülkenin ekonomik ve siyasi merkezidir. Merkezi kısmı ise Ceyhun'un kollarından beslenen verimli vadilerden ve dağlardan oluşmaktadır (BECKER 2005: 4-5).

Buhara Hanlığı'nın nüfusuna dair net bilgiler ancak yirminci yüzyılda elde edilebilmiştir. Bunun öncesinde Buhara Emiri böyle bir veriye gerek olmadığını düşünmüş, halk ise bu konuda istatistikî bilgi toplanmasına şüpheyle bakmıştır. Bu sebeple gerçek manada bir nüfus sayımı yapılmaya kadar verilen tüm istatistikler tahmini olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın başında iki buçuk ila üç milyon arası tahmin edilen nüfusun yüzde altmış beşi yerleşik, yüzde yirmisi yarı göçebe, yüzde on beşi ise göçebedir (BECKER 2005: 5). Ayrıca çeşitli görevlerle bölgeye gelmiş olan Batılı seyyahlar da seyahatnamelerinde Buhara'nın nüfusuna dair bilgi vermişlerdir. İngiliz

⁴ Mangıt Hanedanlığı ile birlikte bölgedeki Türk-Moğol geleneğinden gelen unvanlar yerini İslam geleneğinden gelenlere bırakmıştır. (ALPARGU 2002: 974)

seyyah Alexander Burnes'e göre Buhara'da yüz elli bin kişi yaşarken (BURNES 1834: 278), yolculuğunun büyük bir kısmını birlikte geçirdiği Mohan Lal isimli seyyah bu rakamı on yedi bin olarak belirtmiştir (LAL 1977: 76). Macar seyyah Vámbéry ise nüfus hakkında bir tahmin yürütmek yerine bölgede yaşayan çeşitli uluslara dair bilgi vermiştir. Kendisinin gözlemlerine göre Buhara'da Türkler, Özbekler ve Kırgızlar çoğunlukta olmakla beraber Arap, Afgan ve Hintlilere de rastlamak mümkündür (VÁMBÉRY 2009: 164-165).

Yüzyıllar boyunca en önemli kültür merkezlerinden birisi olan Buhara İpek Yolu'nun sağladığı ticari imkânlardan da faydalanmıştır.

1.4.4. Türkmen Bölgesi

Türkmenler on dokuzuncu yüzyılda Türkistan'da varlığına en çok rastladığımız topluluklardandır. Bu yüzyıl itibariyle Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafya batıda Hazar Denizi ve İran, doğuda Aral Gölü, Hive ve Buhara Hanlıkları, kuzeyde Kazak bozkırları, güneyde ise Afganistan ile çevrilidir.

Özbeklerden sonra bölgedeki en önemli askeri güce sahip topluluk Türkmenlerdir. On sekizinci yüzyıl sonlarına kadar Türkistan coğrafyasının kimi bölümlerine zaman zaman hakim olan Türkmenler devlet idare etme yönlerinin oldukça zayıf olması nedeniyle yönetimde kalıcı olamamış idareyi Özbeklere bırakmışlardır. Daha sonraki dönemde varlıklarını yağma ve çapul yoluyla sürdüren Türkmenler zaman zaman Özbeklerle çatışmışlardır. (MURAV'YOV 1977: 113)

Vámbéry, Türkmenlerin kendi içerisinde sekiz gruba ayrıldığını belirtmiştir. Bu gruplar da kendi içlerinde gruplara ayrılmış olmalarına rağmen, grupların birbirlerine bağlılığından dolayı toplumsal yapı varlığını sorunsuz koruyabilmiştir (VÁMBÉRY 2009: 68).

Nikolai Murav'yov Türkmenlerden bahsederken farklı bir sınıflandırma yöntemi kullanmış ve halkı yerleşik ve göçebe olarak ikiye ayırmıştır (MURAV'YOV 1977: 111).

Türkistan coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan Türkmenler Hive Hanlığı'na, Buhara Hanlığı'na veya İran'a bağlı yaşamışlardır. Bazı Türkmenler ise hiçbir siyasi yapılanmanın egemenliğine girmemiştir. On dokuzuncu yüzyılda Türkmenlerin yaşadıkları bölgelerde bulunmuş olan Rus kâşifler dâhil pek çok Avrupalı seyyah Türkmenleri cesur, güvenilir, korkusuz ve kadınlara iyi davranan insanlar olarak tanımlamışlardır. Fakat kendi aralarında da sık sık çatıştıklarını not etmişlerdir. Bazı Batılı seyyahlar ile özellikle İranlı ve Hiveli tarihçiler ise Türkmenleri yağmacı ve köle tüccarı olarak tanımlamışlardır (ANNANEPESOV 2003: 137-138). Bu görüşe göre geçimlerini ganimet toplayarak sağlayan Türkmenler, Rusya'nın işgal planlarını bu faaliyetleri ile desteklemişlerdir (YETİŞGİN 2002: 597). Bu durum Hanlıkların işgale açık olduğunun anlaşıldığı on dokuzuncu yüzyılda bağlı buldukları siyasi yapılanmalara karşı isyan ederek Hanlıklarla mücadelelere girmelerinin kaçınılmaz sonucudur (BURNABY 1997: 196).

Göçebe yaşam tarzını benimsemiş olan Türkmenler genellikle hayvancılıkla ilgilenmiş, bu coğrafyadaki diğer topluluklarla tarım ürünleri için karşılıklı alışverişlerde bulunmuşlardır (ÇELİK 2004: 101).

1.4.5. Hanlıklar Arası Nüfuz Mücadeleleri

On sekizinci yüzyılda siyasi olarak güçlenen Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları siyasi konumlarını birbirlerine karşı da güçlendirmeye çalışmışlardır. Buhara Hanlığı bir yandan Fergana Vadisi'ni ele geçirmek için Hokand Hanlığı ile mücadele ederken diğer yandan da Hive Hanlığı'na karşı askeri üstünlük sağlamaya çalışmıştır (SABOL 2002: 1018).

Buhara Hanlığı ile Hive Hanlığı arasındaki üstünlük mücadelesi on altıncı yüzyılda başlamıştır. Hive Hanlığı ilk kez Şeybani Han'ın Harezmi'ni ele geçirmesinden sonra Buhara Hanlığı hâkimiyetine girmiştir. Astrahanlılar döneminde ise Buhara tahtına henüz çıkmış olan Nadir Muhammed Han'a bir mektup gönderen Hiveliler ülkelerinde taht kavgaları olduğundan bahsetmiş ve Buhara Hanlığı'nın tabiiyetine girmek istediklerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine bölgeye bir yönetici gönderilmiş, fakat bu yöneticinin bir süre sonra Buhara hâkimiyetini reddetmesini takiben yaşanan olaylar

sonucunda hayatını kaybetmesi üzerine Hive'deki Buhara hâkimiyeti son bulmuştur. On yedinci yüzyıl ortalarında gelişen bu olaylardan sonra Hive Hanlığı'nın başına Ebu'l-Gazi Han geçmiştir. Bu tarihten sonra Hiveliler Buhara Hanlığı'na saldırmaya başlamış ve neticede Buhara Hanlığı bir dönem Hive Hanlığı yönetimine girmiştir. Buhara Hanı Sübhan Kulu döneminde ise durum yeniden tersine dönmüş ve Hive Hanlığı yeniden Buhara Hanlığı'nın eline geçmiştir (ÇELİK 2009: 191-193).

On altıncı yüzyılda Safevilere karşı ayaklanan Hive Hanlığı Buhara'dan bağımsız bir siyasi yapı oluşturmuş ve bu yüzyıl boyunca Buhara Hanlığı'na karşı var olma savaşı vermiştir. On yedinci yüzyılda da Hiveliler Buhara Hanlığı'na siyasi ve ekonomik anlamda sıkıntıya düştüğü bir dönemde birkaç defa saldırıda bulunmuştur. Oldukça yıpratıcı olan bu gelişmeleri takiben bir dönem Nadir Şah'ın işgaline uğrayan bu iki hanlık verdiği mücadeleler neticesinde maddi ve manevi kayba uğramıştır. Sonrasında on sekizinci yüzyıl itibariyle sıkıntılı bir durumda bulunan Hive Hanlığı yeniden Buhara hâkimiyetine girmekle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum on sekizinci yüzyılda Rusya'ya karşı Hokand Hanlığı etrafında birleşmesine kadar devam etmiştir. Fakat Hive ve Buhara Hanlıkları arasında bu durum çok uzun soluklu olmamış, on dokuzuncu yüzyıl başında yeniden düşmanlığa dönüşmüştür. Bu iki hanlık arasındaki mücadelenin temel sebebi Hive Hanlığı'nın saldırgan tutumu olarak görülmüştür (ÇELİK 2009: 193, ŞİMŞİR 2013: 335). Bu yüzyılda ekonomik olarak zor durumda olan hanlıklar zaman zaman karşılıklı olarak düzenledikleri saldırılar sonucunda birbirlerini daha zor duruma sokmuşlardır.

Hokand Hanlığı ise on dokuzuncu yüzyılın başı itibariyle ticaret yollarını emniyet altına almış ve bu sayede güçlenmiştir. Dolayısıyla Buhara Hanlığı'na siyasi ve ticari anlamda rakip olmuştur. Kısa bir süre sonra dini ve kültürel açıdan da gelişen Hanlık Buhara Hanlığı'yla bu alanlarda da rekabet etmiştir. Bu durum Buhara Hanlığı'nı kaçınılmaz olarak huzursuz etmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında pek çok defa karşı karşıya gelen iki hanlık, Rus işgalinin yoğunlaştığı ve Rusya'nın Türkistan kapılarına dayandığı dönemde dahi savaşmaktan vazgeçmemiştir (ÇELİK 2009: 195-196). On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Hokand Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasındaki ilişkiler giderek daha da yoğunlaşmış ve her iki hanlık da iç ve dış tehditlerin etkisiyle oldukça zayıflamıştır.

Rus işgalinin şiddetlendiği dönemlerde dahi devam eden hanlıklar arası mücadeleler bölgeyi ziyaret eden Macar seyyah Vámbéry'nin de dikkatini çekmiş ve şaşkınlığını şu şekilde dile getirmiştir:

“Orta Asya’da bulunduğum günlerde çıkan savaşlar Miladi 1839 tarihinde Hokand Han’ı Muhammed Ali Han ile Buhara Emir’i Narullah Han arasında başlayan savaşın devamıydı. Söz konusu tarihte açılan bu savaş iki hanın terekelerinin bir bölümü gibi varislerine kalmıştı. Muzafferiddin önce kırk bin askerle Şahrüh Han’ı ve otuz topla Muhammed Hasan Bey’i göndererek Kıpçakları itaat altına almış olan Hokand Han’ı Şah Murad’ın yerine Hudayar Han’ı tahta çıkarmak üzere Hokand’da aşırı direnç ve mukavemet oldu.” (VÁMBÉRY 2009: 181-182)

Hokand Hanlığı, 1842 senesinde Nasrullah Han döneminde Buhara Hanlığı’nın saldırısına uğramış ve Buhara Hanlığı tarafından işgal edilmiştir. Yaklaşık bir süre işgal altında kalan Hokand Hanlığı halkı bu sırada Buharalıların ve onların Hokand’daki işbirlikçilerinin tavırlarından rahatsız olmuştur. Halkın da desteği ile bağımsızlığına yeniden kavuşmuş Hanlık eski gücüne hiçbir zaman erişememiştir (HATUNOĞLU 2010: 50-53, ALPARGU 2002: 985).

Hanlıkların birbirleri ile mücadele halinde olması Rusya’nın bölge üzerindeki emellerini kolaylaştırdığı için bölgeye gönderilen Rus komutan İgnatief’e Hanlıkların birbirlerine karşı düşmanlıklarının desteklenmesi yönünde yetki dahi verilmiştir. (ZALESOFF 2006: 37)

Görüldüğü gibi Rusya Türkistan coğrafyasında hızlı ve kararlı bir şekilde ilerlemesine rağmen, Türkistan hanlıkları kendi aralarında mücadele etmekten vazgeçmemiş, birlik olmak yerine bazı durumlarda birbirlerini oldukça zor durumda bırakmışlardır. Hokand Hanlığı’nın Taşkent’i vermemek için mücadele ettiği dönemde Buhara Emiri’nin Hokand Hanlığı’nın başkentini işgal planları yapması bu duruma verilebilecek en güzel örneklerdendir.

1.5. İRAN VE OSMANLI DEVLETİ'NİN HANLIKLARLA MÜNASEBETLERİ

1.5.1. İran'ın Bölge ile Münasebetleri

On beşinci yüzyılın ikinci yarısında İran'daki halkın çoğunluğu Sünni olmasına rağmen Şah İsmail, emrinde bulunan Anadolu Kızılbaş Türkleri ile Şiilik anlayışını İran'daki Sünni halka kabul ettirmiştir (ALPARGU 2002: 196).

Bu coğrafi gelişme neticesinde Şah İsmail, o dönemde Türkistan coğrafyasında kurulu olan Özbek Devletini güçlü bir hale getiren Muhammed Şeybani Han ile karşı karşıya kalmıştır. Muhammed Şeybani Han Şah İsmail'i Şiilikten vazgeçmeye davet etmiş, fakat Şah İsmail bu davete cevap dahi yazmamıştır. Bunun üzerine zaten sınırlarını genişletmek isteyen Özbek Hanlığı ile Şah İsmail arasında çıkacak muhtemel savaşın hazırlıkları başlamıştır. Silahlanmış durumdaki Şah İsmail birliklerini toplarken Muhammed Şeybani Han'ın savaşa tam olarak hazırlanmamış ordusuyla mücadele etmiştir. Dolayısıyla Merv yakınlarında yapılan savaş Şah İsmail'in galibiyeti ile neticelenmiş ve Muhammed Şeybani Han öldürülmüştür (ALPARGU 2002: 960-961).

Türkistan coğrafyasında daha sonraki dönemlerde kurulan Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları zamanında da İran'ın bölgeye müdahalesi devam etmiştir.

Hanlıklar arası mücadeleler uzun ve yıpratıcı olmaları sebebiyle Hanlıkların ekonomik durumlarını da derinden etkilemiştir. İran da Nadir Şah döneminde bu olumsuz durumdan faydalanmış ve Buhara'yı kuşatmıştır. Bu girişiminde başarılı olamayan Nadir Şah Buhara'ya 1747 senesinde yeniden saldırmış ve bu sefer işgal edebilmiştir. Fakat fazla uzun soluklu olmayan bu hâkimiyet dönemi Buhara'nın Mangıt Hanedanlığı yönetiminde yeniden bağımsızlığını kazanmasıyla son bulmuştur.

İran Anadolu'nun Orta Asya coğrafyasına açılan kapısı olması sebebiyle Osmanlı ile Türkistan arasındaki ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır (DÜNDAR 2004: 36).

1.5.2. Osmanlı Devleti'nin Hanlıklarla İlişkileri

Hanlıkların 1877 senesinde Rusya'ya tabi olmalarına kadar olan dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini ana hatlarıyla incelemek çalışmamızın niteliği açısından faydalı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu köklerini Orta Asya'dan alıyor olmasına rağmen kuruluş devrinde Batı'ya yönelmiştir (SCHUBEL 1999: 436). Batı'yla girdiği bu askeri ve siyasi mücadelenin neticesinde müttefiklerini Avrupa'dan bulmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu Orta Asya'da sürekliliği olmayan, pasif bir dış politika izlemiştir. Fakat on sekizinci yüzyılda Rusya ve Çin'in Türk topluluklarının yaşadığı topraklar üzerinde yoğunlaşması ve İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarını korumak amacıyla Afganistan gibi Müslüman topraklarını işgal ederek tehditkâr bir politika izlemesi nedeniyle Osmanlı Devleti de bölge üzerinde daha ciddi bir politika izlemek zorunda kalmış ve Hanlıklarla ilişkilerini arttırmıştır (SARAY 1999: 573).

Osmanlı Devleti'nin büyük bir İslam devleti oluşu ve Osmanlı hükümdarlarının da Sünnî Müslüman devletlerin halifesi sayılması nedeniyle Müslüman devletler kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda veya düşmanlarına karşı yardım istemek için Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır (ALPARGU 2002: 1028).

Osmanlı İmparatorluğu ile Orta Asya arasındaki ilişkilerin geçmişine göz atacak olursak ilişkilerin seyrinde İran önemli faktörlerden birisidir. Sünni çizgideki Osmanlı Devleti ve Şiiliğe karşı tavırlı olan Orta Asya'daki Türk yöneticiler birbirlerini desteklemişlerdir (DÜNDAR 2006: 26). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ve Orta Asya arasındaki ilişkileri Şiiliğe karşı ortak bir duruş olarak değerlendirebiliriz. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Özbeklere silah yardımı yapılmış ve Abdülatif Han Şiiilere saldırmıştır. Bu mücadele sonucunda Amasya Anlaşması imzalanmış ve Türkistan ile Anadolu arasında bir bağ kurulmuştur (SARAY 1999: 35-36).

Karşılıklı elçilik heyetlerinin gönderilmesi ile yürütülen Osmanlı İmparatorluğu ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilişkiler Osmanlı İmparatorluğu'nun bölge hakkında istihbarat almasında etkili olmuştur. Elçilerin ülkelerine döndükten sonra verdikleri

raporlara ilaveten seyyahların bölge hakkındaki değerlendirmeleri de bulunulan yerler hakkında sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan oldukça önemli bilgiler içermektedir. Edinilen bilgilerde de yer aldığı üzere bölgedeki idari yapılanmadaki sorunlar Türkistan halkının sürekli bölünmesine neden olmuş, dolayısıyla saldırılara karşı güçsüz kalması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu ile Türkistan Hanlıkları arasında işbirliğinin tesis edilmesini engellemiştir (DÜNDAR 2006: 29).

Fakat Rusların topraklarını Orta Asya'ya doğru genişletmeleri, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilişkilerin hem siyasi hem de sosyal açıdan kuvvetlendirilmesini gerektirmiştir. Neticede İstanbul'da Orta Asya Müslümanlarına ait tekkeler kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ile Orta Asya Müslümanları arasında dini ve siyasi açıdan köprü görevi gören tekkeler Orta Asya'nın çeşit bölgelerinden gelen pek çok Müslüman ziyaretçiye de kalacak yer sağlamıştır (DÜNDAR 2006: 30-31).

Rusların güneye doğru yayılma politikası birkaç yüzyılda gerçekleşmiştir. Çar IV. İvan'ın 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesi daha sonra Astrahan Hanlığı'nı işgal etmesiyle başlayan süreç, Orta Asya'nın kapılarını Rus ordularına açmış ve başlangıçta yavaş gibi gözükken bu ilerleme Rusya'nın Orta Asya topraklarının neredeyse tamamını ele geçirmesiyle neticelenmiştir (EWANS 2010: 9-10). Bu durum ilk önceleri Osmanlı İmparatorluğu tarafından dikkate alınmamıştır (KURAT 1966: 77). Fakat özellikle Hiveli ve Buharalı Müslümanların, Rusların ele geçirdikleri bölgelerdeki yolları kapaması nedeniyle Hacca gidebilmek için çektikleri zorluklardan dolayı Osmanlı İmparatorluğuna şikâyetle bulunmaları ve Harezmi Hanı'nın Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği mektupta İran'ın da hacılara yol vermemesinden bahsetmesi olayın vahametinin anlaşılmasını sağlamıştır.

Müslümanların taleplerini göz önünde bulunduran ve vaziyetin vahametini geç de olsa kavrayan Osmanlı İmparatorluğu Astrahan kalesinin ele geçirilmesi için emir vermiş ve Don-Volga nehirleri arasında Rus ilerleyişini durduracak bir kanal yapılmasını planlamıştır. Fakat Astrahan seferinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine bu proje hayata geçirilememiştir (İNALCIK 1986: 349-402). Osmanlı İmparatorluğu bundan sonraki süreçte Orta Asya'ya yönelik stratejilerini İran ve Rusya'ya göre belirlemiştir. 1877 yılına gelindiğinde ise Rusya'nın Orta Asya'da yayılması ve Hanlıkları ele

geçirmesi üzerine bölgeye yönelik siyaset gözden geçirilmiş ve Türkistan Hanlıkları ile daha yakın ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır (DÜNDAR 2006: 34).

Özbeklerin on altıncı yüzyılın başlarında Semerkant, Buhara, Herat gibi önemli şehir merkezlerini ele geçirerek (SCHUBEL 1999: 431) Timurluları ortadan kaldırması üzerine Türkistan'da üç büyük siyasi yapı ortaya çıkmıştır. 1500'de Buhara Hanlığı, 1511'de Hive Hanlığı ve 1700'de Hokand Hanlığı kurulmuştur (YALÇINKAYA 1997: 36). Osmanlı İmparatorluğu'nun bu Hanlıklarla ilişkilerinde dış faktörler belirleyici olmuştur. Özellikle İran, Anadolu'nun Orta Asya coğrafyasına açılan kapısı olması sebebiyle Osmanlı ile Türkistan arasındaki ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır (SARAY 1999: 573). Fakat Rusya'nın on altıncı yüzyıldan itibaren Orta Asya'da topraklarını genişletme çabası hem Türkistan Hanlıkları hem de Osmanlı İmparatorluğu için ciddi anlamda sorun olmaya başlamıştır. On yedinci yüzyıldan itibaren batı sınırlarını Osmanlı İmparatorluğu yönünde genişleten Rusya, Kırım Savaşı'nın Osmanlı ve müttefikler lehine sonuçlanmasını takiben batıdaki planlarını ertelleyerek Orta Asya'ya yönelmiştir (DÜNDAR 2004: 36-37).

On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti Türkistan'a yönelik daha aktif bir politika izlemeye başlamıştır. Bu politika değişikliğinin temel sebebi olarak Rusya, İngiltere ve Çin'in bölgeyi işgal etmeleri gösterilebilir. Rusya'nın bölgeden ticari açıdan çıkar sağlamaya çalışması ve Hindistan'ı sömürmekte olan İngiltere'yi bu topraklarda tehdit etmesi bölge üzerindeki politikaların temelini oluşturmaktaydı. İngiltere'nin bölgedeki varlığının tehdit edilmesi Afganistan'a yönelmesine ve topraklarını işgal ederek bölgede ucu günümüze uzanır nitelikte sorunların çıkmasına neden olmuştur. Rusya'nın ve İngiltere'nin bölgedeki faaliyetleri Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları ve Afganistan arasında diplomatik ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur. Fakat Osmanlı Devleti konuyu çok ciddiye almasına ve yardım etme kararı almış olmasına rağmen lojistik şartların elvermemesi nedeniyle Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının asker ve silah taleplerine olumlu cevap verememiştir. Çünkü istenen askeri malzemelerin geçişine uygun yollar yoktur. İran'ın geçit vermeyişi, Rusların Kafkasları işgal etmiş olması ve Osmanlı'nın Rusya'dan çekiniyor olması gibi sebepler Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkistan Hanlıklarına yardım etmesini engellemiştir. (Bkz. Ek-1)

Türkistan Hanlıkları ayrıca Osmanlı Devleti'nden zaman zaman idareci talebinde de bulunmuştur. Bu taleplere olumsuz cevap verildiğine dair bir kayıt bulunmamasına rağmen (SARAY 1999: 573-574) neticede bölgeye idareci gönderilmediği aşikârdır. Hanlıklar ayrıca Osmanlı Devleti'nden dini alanlarda da yardım istemişler ve bu konulardaki talepleri büyük ölçüde yerine getirilmiştir. Türkistanlı Müslüman halkın Hac vazifelerini yerine getirebilmeleri için gerekli güvenlik önlemleri alınmış ve kendilerine zaman zaman ekonomik anlamda da destek sağlanmıştır. Türkistan Hanlıklarının temel ricalarının arasında eğitim de bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nden hukuk, tıp, mühendislik gibi temel alanlarda okullar açmalarını ve bu okulları yönetecek idareciler göndermelerini istemişlerdir. Bu taleplerine kısmen olumlu cevap verilmiş, ülkelerinin uzaklığı ve şartların ağırlığı gerekçe gösterilerek eğitimcilerini oraya gönderemeyecekleri fakat isterlerse gönderecekleri talebelerin Osmanlı dâhilinde eğitim alabilecekleri ifade edilmiştir (SARAY 1999: 574-575).

Rusya'nın 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Kırım'ı ilhak etmesinin Hindistan üzerinde henüz hâkimiyet tesis eden İngiltere için büyük bir tehdit oluşturması üzerine başlayan karşılıklı mücadele 1853-1856 yılları arasında gerçekleşen Kırım Harbi'yle şiddetini artırmış ve Türkistan'ın Afganistan sınırında anlaşmaya varılana kadar şiddetlenerek devam etmiştir. Bu sırada Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını işgal etmesi üzerine bu devletler Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişlerdir. Fakat Osmanlı Devleti hem lojistik sıkıntılardan hem de Rusya'dan çekinmesi dolayısıyla bu talebe olumlu cevap verememiştir. Buhara, Hokand ve Hive Hanlıklarına bu sebeplerden dolayı yardımcı olamayan Osmanlı Devleti daha sonraki dönemde bölge üzerinde daha aktif bir politika izlemiş, fakat daha çok Yakup Bey hâkimiyeti altındaki Kaşgar'a ilgi göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile iyi ilişkiler içerisinde olmak istemesi, Kaşgar'a yardım etmenin Rusya'yı diğer Hanlıklara yardım etmek kadar tedirgin etmeyecek olması, Türkistan Hanlıklarının birbirleriyle iyi ilişkiler içerisinde olmayışı sebebiyle onlara yardım etmenin Osmanlı Devleti açısından iyi neticeler doğurmayacak olması ve Yakup Bey'e itimat etmesi nedeniyle bu yönde bir politika benimsemiştir (SARAY 1999: 575-576).

Bu sırada Rusların Hindistan sınırına iyice yaklaşmış olmaları İngiltere'yi oldukça tedirgin etmiştir. Bu sebeple kendi hâkimiyeti altında olan Afganistan'a komşu olan

Kaşgar'la daha yakından ilgilenmeye başlamış ve Yakup Bey'le iyi ilişkiler içerisine girmiştir. Rusya bu durumu fark etmekte gecikmemiş ve o da Yakup Bey'le anlaşma yoluna gitmiştir (SARAY 1999: 577).

On altıncı yüzyıl başlarında Safevilere karşı ayaklanarak Buhara'dan bağımsız bir siyasi yapı haline gelen Hive Hanlığı bu yüzyılda Buhara Hanlığı'na karşı da mücadele etmiştir. En sonunda da 1604 senesinde Kalmuk saldırısına uğramıştır. Rusların keşif heyetlerine karşı da mücadele eden Hive Hanlığı Rusların bütün tepkilerini üzerine çekmiştir. Bir dönem ilişkileri düzelen Buhara ve Hive Hanlıkları on dokuzuncu yüzyıl itibariyle yeniden mücadele etmeye başlamışlardır. Buhara Emiri Haydar Şah, İran ve Hive ile mücadele halinde olmaktan tedirgin olmuş ve Osmanlı Devleti'ne elçiler göndermiştir. Emir Osmanlı hâkimiyeti altına girmek istediğini belirtmiş olmasına rağmen Rus politikalarının bilincinde olan Osmanlı Devleti temkinli davranılması gerektiğini belirterek Hive ve Hokand Hanlıkları ile iyi ilişkiler içerisinde olunması yönünde tavsiyede bulunmuştur (ŞİMŞİR 2013: 335).

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki ilişkiler ise genellikle Hokand Hanlığı'nın dini, askeri ve eğitim alanlarındaki talepleri üzerine kurulmuştur. Hac ziyaretinden dönenlerin güvenliğinin sağlanması, karşılıklı gönderilen hediyelerin kabulü, emeğe dayalı üretim yerleri için nitelikli eleman talebi gibi hususlarda yazışmalar yapılmış, Hokand Hanlığı Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya karşı himaye talep etmiş ve askeri mühimmat istemiştir (ŞİMŞİR 2013: 335). Hokand Hanlığı'nın bu talepleri genellikle olumlu cevaplar alamamıştır. Rusya'ya karşı himaye Osmanlı Devleti'nin o dönemde içerisinde bulunduğu siyasi durumdan dolayı mümkün olmamış, eleman talepleri şartların ağırlığı ve bölgenin uzaklığı gibi sebeplerle reddedilmiştir. (SARAY 1999: 575)

2. İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ

2.1. İNGİLTERE’NİN DENİZ AŞIRI GENİŞLEME SİYASETİ VE HİNDİSTAN

Tarih sahnesinde isimleri geçen her devletin önce var olma, akabinde olabildiğince genişleyerek uzun soluklu bir yapı oluşturma amacı vardır ki bu konuda başarılı olamamak, erken yıkılmayı veya halkın refahının temin edilememesi gibi arzu edilmeyen sonuçlar doğurabilir. İngiltere için yayılma safhasının belki de kemale ulaştığı zaman dilimi, sanayileşmeye paralel olarak on dokuzuncu yüzyıl olmuştur. İngiltere’nin bu bağlamdaki girişimi Asya’daki Büyük Oyun olarak bilinmektedir ve Hindistan’daki Denetim Kurulu Başkanı Lord Ellenborough Genel Vali Lord William Bentinck’e Buhara’ya yeni bir ticaret yolu açmayı söylediğinde başlamıştır (INGRAM 1984: 7).

İngiltere’nin Doğu’ya yönelişinin en sağlam göstergesi, 1757 senesinde Hindistan’daki imparatorluğu fethetmeye başlaması olmuştur. Hindistan’ın fethi İngiltere’yi Avrupa’daki periferik bir devlet olmaktan çıkarıp büyük bir güç haline getirecektir. Güvenlik arayışı ise Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerinde sıkıntılara sebep olacaktır. Çünkü İngiltere’nin bu dönemdeki temel problemi Hindistan’ın nasıl savunulacağı meselesi olmuştur (INGRAM 1984: 8).

Burada Hindistan’ın İngiltere için neden bu kadar önemli olduğundan bahsetmek faydalı olacaktır. Hindistan verimli toprakları ve geniş coğrafyasıyla on beşinci yüzyıl sonunda Portekizlilerin bu coğrafyaya giden yolu açmasını takiben Batı Avrupalıların ilgisini çekmiştir. Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler de Portekiz örneğini takip etmiş ve bu verimli topraklara sahip olabilmek için kıyasıya mücadele etmeye başlamışlardır (YELİSEYEVA 1978: 21).

On altıncı yüzyılda Mughal Hanedanı yönetimine giren Hindistan’da on sekizinci yüzyıl başlarında çıkan iç savaşlar nedeniyle Mughal Hanedanı’nın saltanatı son bulmuş, Hindistan zayıf düşmüştür. Dolayısıyla bu parçalanmış yapısıyla Avrupalı devletler için kolay bir av konumuna gelmiştir.

Fransızlarla İngilizler, Hindistan'ı boyunduruk altına almak için şiddetli bir savaşa girmiş ve 1757 yılında gerçekleşen Plassey Savaşı İngiliz-Fransız yarışının doruk ve dönüm noktası olmuştur. Bu savaşta Hindistan'da, gaddarlığı ile ün yapmış olan İngiliz General Robert Clive Fransız yanlısı Bengal Prensi'nin ordusunu yenmiştir. Kazanılan bu zafer İngiltere'nin doğudaki egemenliğinin başlangıç noktası olmuştur. İngilizler bu tarihten sonra Hindistan'a kök salmıştır. Bu toprakların yağmalanması İngiltere'nin zenginliğine zenginlik katmıştır. (YELİSEYEVA 1978: 21-22).

İngiltere ve diğer Batılı ülkeler sanayi alanında ilerledikçe sömürgelere ihtiyaç duymuş ve bu yönde çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerinin pek çok sebebi vardır. İngiltere için geçerli olan sebepler ise zengin olma arzusu, topraklarını mümkün olduğu kadar genişletebilme isteği, “biz yerleşemsek başkası yerleşir” düşüncesi, yeni pazarlar bularak ekonomiyi iyileştirme politikası ve ucuz iş gücü sağlama fikri olmuştur. Bu amaçlarla hareket eden İngiltere Hindistan'a yönelmiş ve ticarete hâkim olanın dünya zenginliklerini elinde bulunduracağı düşüncesiyle hedeflerini belirlemiştir. On altıncı yüzyıl sonu itibariyle Londralı tüccarlardan oluşan bir Doğu Hindistan Şirketi kurmuştur. Başlangıçta siyasi amaçları olmayan bu kuruluş dolayısıyla hükümetin müdahalesinden uzaktır. Kâr elde etmeyi amaçlayan bir grup zengin tüccar ve burjuvadan oluşan şirket, çeşitli imtiyazlar kazanabilmek için yerli hükümdarlara vergiler ödemiş ve kurucuları onların hükümranlığını kabul etmiştir. Başlangıçta izin verilen bölgelere şirketin ticaret şubeleri kurulmuştur. Fakat daha sonra şubelerin artması ve ticaretin boyutunun büyümesi ile birlikte şirketin başına Genel Vali ünvanlı geniş yetkilere sahip bir temsilci getirilmiştir. On yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde şirket, ticari egemenlik alanını Ganj Nehri boyunca ve Kalküta'da bir hayli genişletmiştir (GÖKKAYA 2010: 154-156).

İngilizler gibi Fransızlar da Hindistan üzerinde planlar yapmış ve bu doğrultuda bölgede benzer bir şirket kurmuştur. Kısa sürede limanlar arası ticareti ve kıyılarıdaki bütün deniz yolculuğunu ele geçiren Fransa, Hintlerden oluşan bir ordu dahi kurmuştur. Fakat XV. Louis döneminde hem Fransa hem de İngiltere'ye ait şirketler Hint prensleri üzerindeki himayelerinden ve bağılıklarından vazgeçmiş ve barış içerisinde anlaşmaya varmıştır. Fakat Fransa'ya ait şirket Hindistan'ı terk etmesine rağmen İngiltere kendisine ait olan şirkete bağlı ticaret merkezlerini bırakmamıştır. Bunun üzerine

harekete geçen Fransız vali Dupleix, İngilizleri köşeye sıkıştırmıştır. İngiltere Hindistan'ın tamamını fethetmiş, Yedi Yıl Harpları'nın ardından 1763 senesinde imzalanan Paris Antlaşması'na kadar Fransa ile mücadele etmiştir. Fakat bu anlaşmayla birlikte Fransa Hindistan'dan neredeyse tamamen çıkarılmış, İngiltere Hindistan'ın tamamı üzerinde sömürgeciliği tek başına devam ettirmeye başlamıştır (GÖKKAYA 2010: 159).

İngiltere'nin deniz aşırı hedeflerinin uzun zamana yayılması ve ihtiyatlı tavrı, yalnızca yerel güçlerin direnci ile izah edilemez. Bu durum aynı zamanda bölgesel yayılma konusunda kaygıları olduğuna da işaret etmektedir. 1790 yılında Fife⁵ kontu "dominyonları genişletmekle değil, elimizdekileri yönetmekle ilgileniyorum" diyerek bu kaygıyı dile getirmiştir. Bundan iki yıl sonra ise kraliyet konuşmasının bir taslağı muhalif politikacılara gösterildiğinde, bunlardan biri olan Lord Loughborough, Başbakan William Pitt'e yazdığı mektupta şöyle demiştir: "Ele geçirilen tüm bu toprakların, toprakları genişletmekten ziyade sahip olduklarımızı korumak konusundaki önemi ve askeri operasyonlarımızdaki amacın fetihler değil güvenlik olmasına ilişkin görüşler, çoğumuz için memnuniyet vericidir." Temmuz 1786'da Hindistan İdare Kurulu, Gizli Yönetim Kurulu Komitesi'ne resmi politikanın önceliklerini açıkça belirten bir takım talimatlar göndermiştir: "İster yerel kuvvetlerin bugünkü durumunda isterse gelecekte kendi aralarında yapılabilecek herhangi bir devrimde benimseyeceğimiz prensip, halen elimizde bulunan topraklardan memnun olduğumuz ve başka topraklar edinmek için savaşa girmeyeceğimize." (BLACK 2009: 247-248). Bu ihtiyatlı dış politikanın Türkistan için de zaman zaman geçerli olduğunu düşünebiliriz. Zira Rus yayılması başladığında Türkistan'a yoğunlaşan İngiltere'nin temel hedefinin sahip olduklarını yitirmeme ve güvenlik olduğu söylenebilir.

Görüldüğü gibi İngiltere'nin Hindistan üzerinde hâkimiyet kurması on dokuzuncu yüzyıl boyunca izleyeceği ekonomik ve siyasi rotayı belirlemiştir. Lord Curzon 19 Ekim 1909 tarihli konuşmasında Hindistan'sız bir İngiltere'nin var olamayacağını dile getirmiştir. Hindistan'ın fethinin İngiltere'nin bir dünya gücü oluşunu simgeleyeceği

⁵ İskoçya'nın batısında bir şehir.

düşünülmüştür (INGRAM 1984: 3). Dolayısıyla Hindistan, İngiltere'nin bu dönemdeki politikalarında belirleyici olmuştur.

2.2. İNGİLTERE'NİN TÜRKİSTAN'A İLGİSİ VE BÖLGEYE NÜFUZ ETME TEŞEBBÜSLERİ

On dokuzuncu yüzyıl, Batılı devletlerin modernleştiği ve Orta Doğu ve Orta Asya'daki diğer devletler üzerinde siyasi ve ekonomik üstünlük kurmaya çalıştığı bir dönemdir. Dolayısıyla sömürge faaliyetlerinin de en yoğun olduğu dönemdir.

Tümgeneral Henry Rawlinson milletlerarası ticaretin, medeniyetlerin yayılmasında, barışın sağlanmasında ve milletlerin sosyal durumunun iyileşmesinde en önemli araçlardan biri olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Hindistan İmparatorluğu ile Orta Asya Hanlıkları arasında ticaretin teşvik edilmesine büyük önem atfetmiştir. (RAWLINSON 1868: 10).

İngiliz hükümetinin temsilcilerinden Sir Douglas Forsyth, bölgedeki ticaret ile ilgili görüşlerinden bahsederken tüccarların ifadelerine göre Buhara'ya ve oradan Hokand'a gönderilen İngiliz ürünlerinin Rusya'dan getirilen ürünlerle rekabet edebildiğinden bahsetmiştir (RAWLINSON 1868: 12).

Hindistan ile Orta Asya ovaları arasındaki yerleri keşfetmek amacıyla kendi isteğiyle ve kendi imkânlarıyla bölgeye giden Sir Hayward kadim ticaret yollarına alternatif olarak Hindistan'ın kuzeybatısından direkt Türkistan'a giden bir rota bulmaya çalışmıştır. Bölgeye vardıktan sonra bu planını gerçekleştirmenin yerel şartlardan dolayı imkânsız olduğunu düşünen Hayward seyahati sırasında karşılaştığı bir Yarkent⁶ tüccarından bölgeye ulaşmak için izlenecek yola ve bu yolun fiziki koşullarına dair detaylı bilgiler almış ve bu bilgiler ışığında mükemmel bir harita oluşturmuştur (RAWLINSON 1868: 16).

⁶ Günümüzde Doğu Türkistan bölgesi içerisinde yer almaktadır.

Rawlinson ayrıca Rusya ve İngiltere'nin sahip oldukları topraklar arasındaki ticareti geliştirmek ve kaynakları kullanmak adına neden birlikte hareket edemediklerine anlam veremediğini belirtmiştir (RAWLINSON 1868: 20).

İngilizlerin Türkistan politikasının oluşmasında en önemli etken, bölgedeki maddi ve siyasi çıkarlarıdır. 1870'li yıllar İngiliz politikasında Hindistan'ın en çok yer ettiği dönemlerdendir.

Dönemin İngiltere Başbakanı Disraeli'nin amacı, Orta Asya'dan yaklaşan Rus tehdidinden Hindistan'ı bölgede denk bir güç oluşturarak korumak olmuştur (MOULTON 1968: 167). 1870'lerin ortalarında Rusya İngiltere için tampon devlet olan Afganistan'ın kuzey sınırlarına oldukça yaklaşmıştır. Hindistan'ın dış güvenliğine dair temel problemin Rusya'nın Orta Asya'da güneye doğru kararlı biçimde ilerlemesi olmasından ötürü, bu durum İngiltere için göz ardı edilemeyecek kadar ciddi olmuştur (MOULTON 1968: 172).

İngiltere'de bir kesim Rusya'nın Hindistan üzerinde planları olduğunu düşünmüş ve İngiltere'nin politikalarına bu durumu göz önünde bulundurarak yön vermesi gerektiğine inanmıştır. Bunun için Afganistan'da gelişmiş askeri önlemlerin alınması ve ülkenin sömürgeleştirilmesi gerektiğini savunmuştur (MOULTON 1968: 173-174). Temel hedef olarak stratejik noktalardaki girişleri kontrol etmek seçilmiştir. Afganistan'a değil Rusya'ya karşı alınan bu önlemlerin altında yatan temel sebep Rusya'nın Kabil'e bir heyet göndermiş olmasıdır. Rusya'nın Berlin Kongresi'nde İngiltere ile karşı karşıya gelmekten kaçındığı yönünde görüş bildirmiş olması bazı kesimlere (liberaller) diplomatik bir hareketin bu problemi çözmek için yeterli olacağını düşündürmüştür. Afganistan'da yeni kurulan kukla lider 1879 Mayıs'ında bazı stratejik noktalarda kontrolü İngilizlere veren anlaşmayı kabul etmiştir. Bu durum İngiltere'nin Hindistan sınırını güvence altına almasını sağlamıştır (MOULTON 1968: 175).

Fakat bu zafer pek uzun soluklu olmamıştır. İngiliz birlikleri Kabil'den çekilir çekilmez Afgan askerler isyan etmiş ve İngiliz elçiyi katletmişlerdir. Bu da hükümetin bölgede daha ciddi önlemler almasını zorunlu hale getirmiştir.

İngiltere kendisi için ekonomik ve siyasi açıdan varlığını sürdürme boyutunda büyük bir öneme sahip olan bu coğrafyayı korumak için Türkistan topraklarında ilerleme siyaseti güden Rusya'ya karşı çeşitli önlemler almıştır.

Bir diğer deyişle dünyanın en geniş ve en önemli sömürge topraklarını elde etmiş olan, on dokuzuncu yüzyılda da sanayisini geliştirmek, ürettiği mamullere yeni pazarlar bulmak ve ticaretini güçlendirmek için nüfuz sahasını daha fazla büyütmeye çalışan ve neticede bu amacına ulaşan İngiltere'nin Türkistan üzerindeki en önemli siyaseti istimlak ettiği bu toprakların güvenliğini sağlamak olmuştur (GÖKKAYA 2010: 160).

Dolayısıyla Türkistan'ın on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki durumu, bölge üzerinde daha önceleri aktif bir siyaseti bulunmayan İngiliz hükümeti tarafından yakından takip edilmiştir.

İngiltere bölgeyi tanımak, etkinliğini artırmak ve menfaatleri adına doğru politikalar geliştirmek için Türkistan'a elçiler gönderdiği gibi, seyyahlardan da faydalanmak istemiştir. Bu amaca matuf gönderilenlerden biri, meşhur ve önemli bir seyyah olan Aleksandr Burnes'tür. Doğu Hindistan şirketinde çalışmış, yerel dilleri ve Farsçayı öğrenmiş, İngiliz yönetimi tarafından 1829 yılında Afganistan ve Türkistan'a gönderilmiştir. Tipik bir Batılı olan seyyah, olaylara İngiliz penceresinden bakmış, Müslümanlar için Müslüman ifadesi yerine birçok şarkiyatçı gibi Muhammedî ismini kullanmıştır. Burnes, Buhara, Kırgız stepleri ve Hazar havzasında gezmiştir. Buhara'yı çok beğenen ve "Dünyanın Cenneti" adıyla zikreden seyyah, özetle şu ifadeleri kullanmıştır:

"Şehrin güvenliği harika, temizlik çok iyi ve pazarları çok canlıdır. Buhara ve Semerkant'ın Ruslarla ticaretleri ileri seviyededir, Ruslar ve Türkler arasındaki ticarete aracılığı Tatarlar yapıyordu. Türkistan'da din ayrımı politikası çok bariz, Rus köleler zor durumda, karaborsacılık yapan Hintliler çok mutsuz ve özgürlükleri yoktur. Hindistan'da olsalardı daha iyi şartlarda yaşarlardı diye düşünmektedir. Ruslar, batıların Rus Asya'sına girmelerinden çok rahatsızlar. Hanlıkların yönetimi tamamıyla despotiktir."

Bu yanlı tahliller gösteriyor ki, seyyahlar kanalıyla yapılan bilgi akışı her zaman doğru ve isabetli olmamıştır (BİÇER 2011: 129).

İngiltere'nin bu bölgeye yönelik planlar yapmasının temelinde Hanlıklar üzerinde nüfuz kurmaya çalışan Rusya'nın İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgeleri için ciddi tehlike oluşturuyor olması yatmaktadır. Bu durumdan rahatsız olan İngiltere bölge hakkında bilgi edinebilmek için Mir İzetullah'ı Kaşgar'a göndermiştir (TOGAN 1981: 206). Kaşgar'dan Buhara'ya geçen İzetullah bölge hakkında detaylı bilgi vermiş ve Türkistan'ın geleceğine dair görüşlerini paylaşmıştır. Buhara'da İngilizlerin hoş karşılanmadığını hileci bir millet olarak görüldüğünü, Rusların ise daha sade bir millet olarak kabul gördüğünü ifade etmiştir (TOGAN 1981: 220).

Bununla beraber Sovyet dönemi Rus yazarları Hindistan'a karşı bir Rus tehdidi olmadığını iddia etmiştir. Bölgeye herhangi bir işgal girişiminin gerçekleşmediğini, Hindistan'a bir Rus müdahalesi gerçekleşeceği yönündeki projelerin öfkeli generallerin dile getirdiği fikirler olmaktan ileri gitmediğini vurgulamışlardır. Ayrıca bu yönde yapılan tüm yaklaşımları yayılcı bir politika izleyen İngiltere'nin İran, Afganistan ve Türkistan üzerindeki emellerini örtbas etmek için kullandığı bir yöntem olarak ifade etmişlerdir. İngiliz devlet adamlarının ve askerlerinin de Hindistan'da bir Rus işgaline ihtimal vermediklerini, İngiliz tarihçilerin on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin böyle bir tehdidin gerçek olduğuna inanacak kadar kapasitesiz olmadıklarını düşünmüşlerdir. Sovyet dönemi Rus yazarlarına göre İngiltere'nin temel korkusu Hindistan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi ihtimali değil, çevresindeki bölgeleri işgal ederek Hindistan'da huzursuzluk çıkarması fikridir (YAPP 1987: 647-648).

Rusya eğer Hindistan sınırına kadar ilerleyebilirse, sınırda düşman bir Avrupa gücünün yer alması sebebiyle İngiliz itibarı zedeleneyecektir. İngiltere, Rusya'nın böyle bir pozisyon almasını engelleyemezse, planladığı kadar büyük bir güç olması tartışmalı hale gelecektir (YAPP 1987: 650).

Pek çok İngiliz subay İngiltere'nin Türkistan üzerinde bir amacı olmadığını, tek amacının Hindistan'daki topraklarını korumak olduğunu söylemesine rağmen Henry Rawlinson İngiltere'nin Türkistan'da belli miktarda bir etki tesis etmeye çalıştığını

doğrulmuş ve Buhara pazarlarına ve bölgedeki diğer pazarlara Rusya ile aynı haklara sahip olarak ulaşmak istediğini söylemiştir. Fakat bu hakkını kullanmak için önlemler almadığını belirtmiştir. (RAWLINSON 1875: 151)

Rusya'nın İran üzerindeki etkisinin zirveye ulaştığı 1830'ların sonlarında İranlıların Herat'a karşı düzenledikleri askeri operasyonlar, Afganistan'a yabancı bir gücün müdahale etmesini çekemeyen İngiltere tarafından düşmanca karşılanmıştır. Bu gelişmeler Afganların Rusya ile topraklarının hâkimiyetini vermemek koşuluyla korunma talep etmesi yönünde anlaşma yapmayı düşünmesine neden olmuştur. Rusya'nın bölgedeki temsilcisi Simonich istedikleri garantiyi tereddütsüz vermiştir. Bu durum İngiltere'yi kaçınılmaz olarak alarma geçirmiştir. Rusya'nın bölgedeki etkisinin artmasının engellenmesi gerektiği düşünülmüştür (TERENTYEF 1876: 25-27).

Bir süre sonra Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzuna bir darbe vurulmuş ve Simonich kendisine verilen talimatların dışına çıktığı için geri çağırılmıştır. Rus askeri güçleri artık İran'daki varlıklarını sürdürmeyecek, Rusya ülkenin birliklerine talimat vermek üzere Rus subaylar gönderemeyecektir. İranlılar Avrupalıların Rusya'yı parçalamaya hazır olduğunu düşünmüş ve askerlerine talimat verilerse amaçlarının onları Rusya'ya karşı güçlendirmek olacağı sonucuna varmıştır (TERENTYEF 1876: 27-28).

Bölgedeki bu gelişmeleri göz ardı edemeyen İngiltere Rus etkisini Hindistan sınırlarından uzak tutmak için çeşitli yollar denemiştir. Bunlardan birisi de Afganistan'da bir İngiliz tampon devleti kurmaktır. İngiltere bu politikasını gerçekleştirmek için ilk olarak 1838-1842 yılları arasında girişimde bulunmuştur. Bunun için Kabil'e İngiliz kontrolü altında bir yönetici tayin edilmiş, Herat'a ve Afganistan'ın kuzey sınırına İngiliz temsilcilikleri kurulmuş ve hatta Türkistan'a bazı temsilciler gönderilmiştir. Fakat bu girişim ekonomik nedenlerden dolayı başarısız olmuştur (YAPP 1987: 656).

Hindistan İmparatorluğu İngiltere'nin sahip olduğu en değerli varlıklardan biri olduğu açıktır, bu sebeple başarısız girişimlere rağmen bir tarafa atılması söz konusu dahi olmamıştır. Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'nda yenilmesi ve Kırım Savaşı'nda bir

müttefike ihtiyaç duyması gibi durumlar sadece İngiltere'nin Hindistan'ı askeri yöntemlerle savunmakta yetersiz kalacağını göstermiştir (INGRAM 1984: 10).

İngiltere İran'daki Rus etkisinin azalmasından faydalanmak istemiştir. Basra Körfezi üzerinde bir İngiliz filosunun ortaya çıkması, İran'ı Herat'ı kuşatmaya zorlamıştır. Bunun üzerine Aleksandr Burnes'ü Kabil'e gönderen İngiltere, Dost Muhammed'i İngiliz menfaatlerine uygun hale getirmeye çalışmıştır. Burnes'ün tüm çabalarına rağmen olumlu netice alınamamıştır. Bu şartlarda İngiltere Dost Muhammed'i tahttan indirmeye karar vermiştir (TERENTYEF 1876: 30). İngiltere'ye Kabil'e sefer düzenlemeyi düşündüren bir diğer neden ise Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişini Hindistan'a yakın bir pozisyon almadan önce engellemektir. Rusya bölgeye Simonich'i gönderdiği dönemde böyle bir girişimde bilimsel amaçlarla bulunduğunu ifade etse bile hazırlıklarının daha ciddi bir amaca hizmet ettiği fark edilmiştir (TERENTYEF 1876: 31).

Terentyef tarafından İngiltere'nin bu coğrafya üzerine attığı ilk büyük yanlış adım olarak değerlendirilen 1839 senesinde düzenlenen Afganistan seferi neticesinde Kabil ve birkaç şehir daha ele geçirilmiş ve Dost Muhammed kaçmıştır (TERENTYEF 1876: 34). Bu olaydan sonra Türkistan Hanlıklarına, Hanlıkları Rusya'ya karşı tahrik etmek üzere İngiliz elçiler gönderilmiştir.

Rusya'nın İran ve Afganistan'ı ele geçirmesini ve daha fazla ilerlemesini engellemeye çalışan İngiltere, aynı zamanda Türkistan Hanlıklarını da kendi tarafında yer almaları için iknaya çalışmıştır. İngiltere Hanlıklara çeşitli temsilciler göndererek Rusya'nın işgal planları konusunda uyarılarda bulunmuştur. Buhara'ya bu amaçla gönderilen Albay Charles Stoddart başlangıçta iyi muamele görmüş olmasına rağmen Buhara Hanının Rusya'nın Hive Hanlığı tarafından yenilmesini ve İngilizlerin Afganistan'daki durumunun kötüleşmesini müteakip bu devletlerden artık bir çıkarı olmadığını düşünmesi üzerine hapse atılmıştır. Stoddart başlangıçta dinini değiştirmek koşuluyla ölüm cezasından kurtulmuş, fakat daha sonra Hristiyan olmaya devam ettiğini söylediğinden yeniden hapse girmiştir. İngiltere Stoddart'ı kurtarmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş fakat bu girişimlerden netice alınamamıştır (ÇELİK 2009: 202-203). Orta Asya hakkında ciddi anlamda bilgi sahibi olan Albay Arthur Conolly

Stoddart'ı kurtarmak için Buhara'ya gelmiştir. Conolly o dönemde Hanlıkların İngiltere himayesine girmesi ve neticede Hristiyanlaşması düşüncesiyle tanınmıştır. Bu hayalini gerçekleştirmek için Hanlıklara birleşmeleri yönünde önerilerde bulunan Conolly'nin bu teklifi rağbet görmemiştir (ÇELİK 2009: 204-205). Conolly, hanlıkların birbirleri ile iyi geçinmelerinin akıbetleri için ne kadar önemli olduğunu şu şekilde dile getirmiştir:

“Türkistan'daki Özbek devletlerinin kendilerini yabancı işgalden korumak için bir tek çıkış yolu vardır. O da birbirleri ile iyi geçinmek ve birbirlerini desteklemektir. Bunu yapmak için aranızdaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp bir daha bozulmamak üzere sağlam işbirliği yapmalısınız. Şayet birbirinizi zayıflatmaya, aranızdaki köprüleri yıkmaya devam ederseniz kuzeydeki hakiki düşmanlarınız sizleri mahvedecek yolları daha kolay bulacaktır ki, bu sonunda hepinizi üzecektir.” (SARAY 1994: 45)

Bu amacını gerçekleştirememiş olmasına rağmen Stoddart'ı kurtarmak için ciddi anlamda çaba sarf eden Conolly bu emeline de ulaşamamış ve Stoddart'la birlikte idam ettirilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen 1839 yılındaki seferden sonra 1842 yılında Afganistan'a ikinci bir sefer daha düzenleyen İngiliz birlikleri daha sonra İngiliz bölgesine çekilmiş ve Türkistan Hanlıklarına elçi gönderme riskini almamaya karar vermiştir. Bunun yerine iyi casusluk yapan Hintlileri kullanmaya karar vermiştir (TERENTYEF 1876: 46-47).

1847 senesinde Seyhun Nehri kıyısına Raim Kalesi'ni inşa eden Rusya 1853 senesinde uzun bir kuşatmadan sonra Akmescit Kalesi'ni ele geçirmiştir. Hokand Hanlığı'na ait olan Akmescit'i ele geçirmiş olmak, Rusya'ya Buhara ve Hive'ye giden kervan yollarının idaresini vermiştir. Bu ilerleyiş İngilizlerde Hanlıklardan Rusya'ya karşı bir konfederasyon oluşturulması görüşünün şekillenmesine neden olmuştur (TERENTYEF 1876: 47). Bu amacını gerçekleştirmek için türlü yollarla Hanlıkları ikna etmeye çalışan İngiltere Müslümanlığın tehlikede olduğunu dahi söylemiştir. Raporlarında Rusya'nın niyetinin Müslümanlığı ortadan kaldırmak, Hazreti İsa'nın mezarını Müslümanlardan almak, tüm Hanlıkları köleleştirmek olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Allah'ın İngilizlerin kalplerini açtığı, İngilizlerin Peygamber'in sesini dinledikleri ve Müslümanların küçük

görülmesine asla müsaade etmeyecekleri dile getirilmiştir. Raporlarında bu ifadelere yer veren İngilizler, Hanlıkların birleşmesinin ve Seyhun'da Rusya ile çarpışmasının kaçınılmaz olduğunu eklemiştir. Fakat İngilizlerin bu projeleri sempati ile karşılanmamıştır. Buhara Emiri sadece böyle bir girişimin parçası olmayacağını belirtmekle kalmamış, İngiliz birliklerinin kendisine ait topraklardan geçişine de izin vermemiştir (TERENTYEF 1876: 50-52).

Rusya'nın Orenburg ve Sibirya hatlarını birleştirme planı İngilizler tarafından Rus hâkimiyetinin sınırlarını genişletmek olarak algılanmıştır. Bahsi geçen alan kurak bozkırlardan oluştuğu için Rusya hiçbir karşı atakla karşılaşmamıştır. Bunun üzerine Türkistan (Yesi), Çimkent ve Taşkent şehirlerini işgal eden Rusya Hindistan'a bir adım daha yaklaşmıştır. Bu durum İngiltere'yi alarma geçirmiştir. Diplomatik adımlar atan İngiltere, Rusya'nın ilerleyişinin içinde bulunulan durumda kaçınılmaz olduğu yönünde cevaplar almıştır (TERENTYEF 1876: 53-55).

Rusya'nın Orta Asya'daki bu birbirini takip eden başarılarının İngiltere'yi telaşlandırması gayet normaldir. Fakat Hindistan Genel Valisi Sir John Lawrence Rus ordusu Hindukuş'u geçmediği sürece İngiltere'nin bu ilerleyişi sükûnetle karşılaması gerektiğini söylemiştir (TERENTYEF 1876: 58-61).

Fakat bu görüş İngiltere'nin Rusya'nın ilerleyişinin hızından endişelenmesini engelleyememiştir. Sir John Lawrence ise izlediği politikadan dolayı etkisizlikle suçlanmıştır. Hindistan'daki bazı valiler İngiltere'nin Hindistan'da sahip olduğu bölgelere komşu olan yerlerdeki topluluklar arasındaki itibarını yeniden kazanmak için daha fazla enerji harcaması gerektiğini savunmuştur (TERENTYEF 1876: 62).

İngiltere'nin Rus ilerleyişinden rahatsız olması şaşırtıcı değildir. Rusya'nın daha önceleri Hindistan üzerinde de emelleri olduğu ve Rus generaller tarafından bölgenin işgaline dair birkaç defa planlar yapıldığı bilinmektedir. 1857 yılında gerçekleşen Hint İsyanı'nı takiben bölgede bir Rus ordusunun ortaya çıkması üzerine İngilizler Hindistan İmparatorluğu'nun emniyetini sağlama konusunda güvensizliğe düşmüştür. Ayrıca

İngiltere, duruma müdahale eden Afganistan, Keşmir ve bu iki devlet arasındaki yönetimlerin⁷ sadakatinden de endişe etmiştir. Özellikle Afganistan'ın Rusya ile uzlaşması ihtimalinden korkulmuştur. Rus ilerleyişine karşı müdahale yapıp yapılmayacağı hususunda da belirsizlik vardır. Bir İngiliz ordusu Afganistan'a doğru ilerlemeli mi, yoksa ihtimal dâhilinde olan herhangi bir tehdit Hindistan'da mı karşılanmalıdır? (EWANS 2010: 18-19)

Bu sırada pek çok İngiliz yazar Rusya'nın Hindistan'a kadar ilerleyip İngiltere'ye komşu olmasının sanıldığı kadar kötü sonuçlar doğurmayacağını, hatta her iki taraf adına da daha güzel neticelenebileceğini savunmuştur:

“Buhara'nın hatta Kabil'in düşüşünden korkmamız için hiçbir sebep yok. Rusların Hindistan kapılarına kadar gelmelerine izin verelim. Komşumuz olmalarına itiraz edemeyiz. Aslında, her yıl keşif heyetleri göndermek zorunda olduğumuz barbar ve güvenilmez birkaç kabile yerine anlaşmalara saygı gösterecek sağlam bir imparatorluk ile komşu olacağımız için sevinmeliyiz.” (TERENTYEF 1876: 99)

Ayrıca Rusya ile ticaretin de daha aktif olacağını söylemişlerdir. Fakat bu görüşe sahip olanlar Hindistan'ın fethedilmiş bir ülke olduğunu ve en ufak bir huzursuzluğun bu kadar yakınında rakip bir Avrupalı gücün bulunması sebebiyle çok kolay alevlenip büyüyebileceğini göz ardı etmişlerdir. (RAWLINSON 1875: 146-148)

Terentyef, İngiltere'nin Buhara, Kaşgar ve Hive ile ilgilenmesinin nedenlerinin sadece ticari kaygılarla olmadığını söylemiştir. Bu bölgelerdeki nüfusla Hindistan, İran ve Afganistan'daki nüfusu karşılaştırarak bu bölgeden çok da kâr edilemeyeceğini söyleyerek bu görüşünü desteklemiştir. İngiltere'nin Rus ilerleyişine karşı çıkmasının nedenini siyasini üstünlük elde etme ve Hindistan'daki kolonisinin güvenliğini sağlama olarak belirtmiştir (TERENTYEF 1876: 116).

⁷ Yazar burada “Hill states” tabirini kullanarak Hindistan'ın kuzey sınırındaki prenslikleri kastetmiştir.

Terentyef ayrıca Türkistan coğrafyası ile ilgili planlarının ve faaliyetlerinin yıllardır kolaylıkla anlaşılabilir nitelikte olduğunu, eğer İngiltere'nin Rusya'nın ilerlemesini durduracak gücü olsaydı çoktan harekete geçeceğini söylemiştir. Terentyef'e göre İngiltere güçsüzdür ve bu yüzden faaliyetleri genellikle diplomatik itirazlarla sınırlı kalmıştır. Temel amacı İngiliz bölgesi ile Rus bölgesi arasında tarafsız bir bölge oluşturabilmek olan İngiltere bu amaç için Afganistan'ı seçmiştir. Bu sebeple Rus yetkililer ile İngiliz yetkililer Afganistan üzerinde fikir alışverişi yapmış ve Rusya Afganistan'ın, çıkarlarının ve siyasi nüfuz sahasının dışında olduğunu belirtmiştir. İngiltere ise etkisini Afganistan'a doğru ilerletme fikrinden tamamen vazgeçmeye hazır olduğunu, tek amacının Afganlara yardım etmek olduğunu ifade etmiştir (TERENTYEF 1876: 118-119).

İngiltere Afganistan'ın tarafsız bölge olmasına öyle büyük bir anlam yüklemiştir ki, 1869 senesinde Times gazetesinde şu şekilde bir haber dahi çıkmıştır: "Eğer Afganistan'ın Rusya'dan bağımsızlığı ve İngiltere ile dostane ilişkiler kurması sağlanabilseydi, Orta Asya sorunu İngiltere'nin ilgilendiği kadarıyla son bulabilirdi." (TERENTYEF 1876: 128)

Terentyef İngiltere'nin Hindistan'ın güvenliği konusunda bir endişesi olmadığını dile getirmesine rağmen Rusya'nın Afganistan'ın tarafsızlığını tanınması konusunda neden ısrarcı olduğunu anlayamadığını belirtmiştir. Rusya ne kadar hızlı ilerlerse ilerlesin Hindistan'a ulaşmasının endişe edildiği kadar kolay olmayacağını söyleyen Terentyef İngilizlere haritaya bir göz atmaları yönünde tavsiyede bulunmuştur. Rusya, Hive'ye düzenlediği seferle askeri birliklerinin yeterli olduğunu ve tüm engellerle başa çıkabileceğini kanıtlamıştır. Bu durumun İngiltere'yi endişelendirmesi de kaçınılmazdır. Fakat neticede İngiltere'nin Hive'ye kıyaslanamayacak derecede güçlü olduğu da göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır (TERENTYEF 1876: 129-130).

Sir Douglas Forsyth ile Rus Dışişleri Bakanı arasında gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde İngiltere'nin istediği sonuç alınamamış, Rusya Afganistan'ın tarafsızlığını kabul etmemiştir. Sir Forsyth'nin elde edebildiği tek netice zaman ilerledikçe Buhara Hanlığı'nın tamamını veya bir kısmını ele geçirecek olan Rusya, Afganistan yönünde

işgaller gerçekleştirmeyecektir. Buna karşılık İngiltere de Afgan liderin kuzey komşularını rahatsız etmesine izin vermeyecektir (TERENTYEF 1876: 138).

İngiltere hükümeti tarafsız bölge fikrini önerirken Rusya'yla komşu olmaları durumunda bu iki büyük güç arasında gerçek bir çarpışma ihtimalinin yüksek olduğunu düşündüğü için coğrafi yakınlığı engellemeye çalışmıştır. Terentyef İngiltere'nin çevresini tarafsız bölgeler ile çevreleyerek Hindistan'a karşı gerçekleşebilecek muhtemel bir işgali önlemeye çalıştığını ifade etmiş ve dolayısıyla bu hususta İngiltere ile çıkarlarının ters düştüğünü söylemiştir. İngiltere ile Rusya'nın Orta Asya'da komşu olmasının Rusya'nın lehine olduğunu, Rusya İngiltere'ye bu coğrafyada ne kadar yaklaşırsa hem bu coğrafyada hem de Avrupa'da anlaşmaya varmalarının o kadar kolaylaşacağını savunmuştur (TERENTYEF 1876: 139-140).

Rusya'nın 1873 yılında Hive'ye düzenleyeceği seferin hazırlıkları sürerken İngiliz basını alarm zillerini çalmış ve Terentyef'e göre yakışsız bir üslupla uyarılarda bulunmuştur:

“Rusya'nın ilerleyişini durdurmalıyız ve onlara gerçek konumlarının ne olduğunu göstermeliyiz.”, “Ruslar verdiğimiz tavizlerin ve ılımlı tutumumuzun değerini bilmedi. Sınırları belirlemeli ve ileri gitmelerine müsaade etmemeliyiz.”, “Asya sadece ve sadece adaletin, medeniyetin, ticaretin ve barışın temsilcisi olan İngiltere'ye ait olmalıdır.” (TERENTYEF 1876: 142)

Bu duruma bir de bölgenin coğrafi durumu ve lojistik güçlükler eklenmiştir. İngiltere'nin 1877 senesinde Orta Asya'yı işgal etme teşebbüsü lojistik sebeplerden dolayı henüz başlamadan başarısız olmuştur (EWANS 2010: 8).

Yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki durum ile ilgili olarak, İngiltere'nin Orta Asya'daki durumu gitgide kötüye gittiği ve 1885 senesinde neredeyse son bulduğu söylenmiştir. Savaş çıkması durumunda ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin fayda sağlayamayacağı anlaşılmıştır (SOBOLEV 1888: 219).

Rus hükümeti İngiltere ile ilişkilerini akıllıca değerlendirmeye başlamış ve Orta Asya'da bir dizi önlemler almıştır. Türkmen bölgesine savaş birlikleri gönderilmiş ve Türkmenlere birkaç darbe vurulmuştur. Türkmenlerin son kalesi olan ve zapt edilememesi İngiltere'yi endişelendiren Merv, 1884 yılında Rus İmparatoru'na teslim olmuştur. Rusya'nın galibiyetlerinin Hindistan'a ulaştığına dair söylentiler kulaktan kulağa yayılmış ve bunun üzerine İngiltere alarma geçmiştir. İngiltere bu sefer gerçek çıkarlarını belirlemek ve buna göre bir siyasi rota çizmek zorunda kalmıştır. Rusya ile doğrudan anlaşma fikrini reddeden İngiltere rakibini zayıflatmayı ümit etmiştir. Ancak, Avrupa'dan müttefiki bulunmayan İngiltere'nin tek müttefiki olarak sadece Afgan Emiri bulunmaktadır. Kushka⁸ yakınlarında bir Rus birliğine saldıran Afganlar yenilmiş ve sınırın gerisine kaçmışlardır. Birlikte oldukları İngiliz müfrezesi ise kamplarını geride bırakıp kaçmış ve pek çoğu ölmüştür. Birliği henüz Rus askerleri ile karşılaşmadan kaçan İngilizler hakarete uğramış ve aşağılanmış hissetmişlerdir. Bu olaydan sonra İngiliz-Rus ilişkileri kötüye gitmiştir. İngiliz ordusu harekete geçmek için emir almış ve savaş ihtimali kuvvetlenmiştir. Ancak, Hindistan'ın zayıflığı ve savaşa girecek yeterlilikte bir ordusunun bulunmaması nedeniyle İngiltere harekete geçmeme kararı almıştır. Bunun üzerine Rusya'nın ilgisini Avrupa sahnesine çekerek ilgisini Orta Asya'dan saptırmaya çalışmıştır. Bu sırada çeşitli önlemler alan Rusya, Afgan sınırındaki durumunu güçlendirmek için Hazar Denizi'nden Merv, Buhara ve Semerkant'a kadar giden bir demiryolu inşasına başlamıştır (SOBOLEV 1888: 222-223).

Bu durum General Sobolev tarafından İngiltere için sonun başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Bunun üzerine Lord Churchill, İngiliz temsilcilere Hindistan sınırına askeri birliklerin yerleştirilmesinin gerekli olup olmadığını sormuştur (SOBOLEV: 223).

Rusya Orta Asya'da ne kadar güçlü olursa İngiltere'nin Hindistan üzerindeki kontrolünün o kadar zayıflayacağını düşünen General Sobolev, Rusya'nın Afganistan sınırlarında güvenli bir stratejik konum alması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca tarih

⁸ Türkmenistan'ın Merv vilayetine bağlı Serhetabat şehrinin Ruslar tarafından verilmiş eski adı.

boyunca Orta Asya'nın kontrolünü ele geçiren ve askeri açıdan yeterli olan her liderin Hindistan'ın cazibesine dayanamadığını belirtmiş, bu liderlerin Hindistan'a ulaşmak konusundaki tecrübelerini analiz etmiş ve Rusya'nın Hindistan hususunda nasıl bir politika izlemesi gerektiğine dair görüşlerini paylaşmıştır (SOBOLEV 1888: 224-225).

Durum ne olursa olsun Rusya'nın Hindistan'ı işgale hazırlanmadığını belirten General Sobolev olayların gidişatının Rusya'nın Orta Asya'da sahip olduğu bölgelerin sınırının Hindukuş Dağları olacağı, Herat bölgesinin de Rus sınırlarına dâhil olacağı yönünde olduğunu söylemiştir. Bu öngörüsünün gerçekleşip İngiltere'nin de Kabil ve Kandahar'ı almaya mecbur olması durumunda ise Rusya ve İngiltere'nin Orta Asya'daki sınırları birbirine çok yakın olacaktır. Bu durum da bu iki büyük gücün düşman komşular mı yoksa dost komşular mı olacağı sorusunu akıllara getirecektir. Daha önceki tecrübeleri göz önünde bulunduran General Sobolev karşılaşmanın düşmanca olacağı neticesine varmıştır. Dolayısıyla komşusuyla düşmanca ilişkiler içerisinde olan bir Rusya'nın Hindistan'a sefer düzenleyip düzenlemeyeceği hususu yeniden gündeme gelmiştir (SOBOLEV 1888: 226-227).

Sobolev Hindistan'ın işgalinin neticesinde ortaya çıkabilecek senaryoları şu şekilde sıralamıştır: İlk ihtimale göre bölgenin bir kısmındaki İngiliz idaresi son bulacak ve buralarda bağımsız küçük devletler kurulacaktır. Bu durum bölgede pek çok küçük devlet olacağı için bu devletlerle ticari ilişkilerin kurulması konusunda sıkıntılara sebep olma ihtimalinden dolayı Rusya için çok avantajlı gözükmemektedir. İkinci ihtimalde Hindistan fethedilecek ve bölgede yeni bir Rus-İngiliz İmparatorluğu kurulacaktır. Bu girişim, gerçekleşmesi durumunda Rusya'ya Hindistan demiryolunu kendi demiryolu hattı ile birleştirme imkânı sağlayarak sanayisini ve ticaretini güçlendirme şansı verebilecektir. Üçüncü ihtimalde İngiliz etkisi azaltılacak ve Rus koruması altında yeni bir devletler birliği kurulacaktır. Fakat Sobolev bu ihtimali Rusya için pek avantajlı görmemektedir. Çünkü bu ihtimalin gerçekleşmesi durumunda, bu birlik İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinden gelmesi muhtemel saldırılara açık olacaktır. Son ihtimal olan İngiltere ve Rusya arasında karşılıklı çıkarların olduğu bir ittifakın kurulması durumu ise Rusya'nın Hindistan'ı işgalinin en kârlı neticesi olarak görülmektedir (SOBOLEV 1888: 228-230).

Sobolev Rus ordularının Hindistan'a doğru ilerlemesi durumunda İngiltere'nin tehlikeyi fark eder etmez barışın sağlanması için uğraşacağını düşünmüştür. Böyle bir durumda temel mesele Rusya'nın yarı yoldan dönmesinin avantajlı olup olmayacağıdır. Rusya'nın Hindistan'a ilerlemesinin Türkistan'daki hızlı ilerleyişinin aksine yavaş bir şekilde gerçekleşmesi gerektiğini düşünen Sobolev bu ilerlemenin İngiltere'nin kendisi tarafından hızlandırılacağını belirtmiştir. Hindistan halkının da bölgedeki Rus ilerleyişini İngiltere'nin baskısından kurtuluş olarak göreceğini ifade eden Sobolev İngiltere ve Rusya arasında dostça ilişkiler kurulmasının ancak karşılıklı çıkarların gözetildiği samimi bir anlaşma ile mümkün olabileceğini söylemiştir. Böyle bir anlaşma gerçekleşmediği takdirde İngiltere her zaman Hindistan'ı kaybetme tehdidi ile karşı karşıya olacaktır (SOBOLEV 1888: 230-231).

İngiltere başlangıçta Türkistan Hanlıkları arasındaki siyasi anlaşmazlıklardan tedirgin olmuştur. Birbirleriyle sürekli mücadele halinde olan hanlıklar doğal olarak güçsüzleşmiş ve Rusya'nın işgal planlarını gerçekleştirmesi için uygun zemini hazırlamışlardır. Bu durumun farkında olan İngiltere daha önce de bahsettiğimiz gibi bölgeye elçiler göndermiş ve kuzeyden gelmesi yakın Rus işgali tehdidine karşı bir araya gelmelerinin ve bir daha ayrılmamalarının akıbetleri için iyi olacağı yönünde tavsiyede bulunmuştur.

2.3. DOĞU SORUNU ÇERÇEVESİNDE İNGİLTERE VE TÜRKİSTAN

İngiltere'nin Türkistan siyasetine, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren uluslararası siyaset alanında kullanılan bir kavram olan "Doğu Sorunu" bağlamında baktığımızda, Osmanlı coğrafyası üzerine oynanan oyunlar ve yaşanan rekabetle Türkistan'daki nüfuz mücadeleleri arasında ilginç benzerlikler olduğu görülebilir. Yani Ortadoğu'da büyük güçlerin nüfuz mücadeleleri için söylenilebilecek gerekçeler, Türkistan'da yaşanan İngiliz-Rus rekabetine teşmil edilebilir. Kaldı ki, üzerinde çalıştığımız bölge dini ve etnik müştereklikler başta olmak üzere Osmanlı Devleti ile pek çok ortak noktası ve bağı olan bir sahadır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin ayakta kalması veya tasfiyesi üzerine yapılan her plan Türkistan'ı da alakadar etmektedir. Hatta on dokuzuncu yüzyılın stratejik ve dinî sebeplerle ortaya çıkardığı bu kavram, aynı sebeplere dayalı

olarak, değişik görüntüler altında bir mesele olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Eski ifadesiyle “Şark Meselesi”⁹ olarak adlandırılan Doğu Sorunu, on dokuzuncu yüzyılın tamamı ve yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’nin hâkim olduğu topraklarla, Güney Asya, Uzakdoğu ve Afrika’nın paylaşılması ve sonradan Ortadoğu’daki enerji kaynaklarının sömürgeleştirilmesi yani kısaca sömürgecilik yarışı olarak tanımlanmaktadır (ROSE 2012: 245). İsimleri zikredilen bölgelerde meydana gelen gelişmeler, tarihin hemen hemen her döneminde bütün dünyayı etkilemiş, dolayısıyla pek çok devletin ilgisini çekmiştir. Birinci Dünya Savaşı’na kadar bu bölgeler üzerindeki çekişmeler yukarıda da ifade edildiği gibi “Şark Meselesi” ekseninde değerlendirilmiş, Türkistan da dâhil olmak üzere Türklerin, yaşadıkları bölgelerden tasfiyesi için her fırsat kullanılmıştır.

Bazı çalışmalarda Doğu Sorunu, klasik tarihsel anlatımın tersine, Batılıların ya da Hıristiyanların Türkleri, Osmanlıları ya da Müslümanları yok etme veya “doğuya sürme” projesi olarak görülmemiş, aksine Osmanlı’yı ayakta tutmanın, Doğu’yu Batı’ya göre şekillendirmenin ve bu şekillendirmenin nasıl olacağına ilişkin Batılı devletlerin kendi aralarındaki rekabet olarak değerlendirilmiştir. Bu bakış açısına göre Batılı

⁹ İlk defa 1815’te Viyana Kongresi sırasında Avusturya Başbakanı Meternich tarafından kullanılan “Şark Meselesi” tabiri, Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasındaki münasebetleri tanımlamak için kullanılmıştır. 1815’i takip eden yıllarda, Fransız İhtilâlinin yarattığı kasırgayı atlaman Avrupa’da, 1850’lere doğru İngiltere ve Fransa iki büyük güç olarak öne çıkmaya başlamışve Rusya ile Avusturya-Macaristan İmparatorlukları da dönemin “rekabet” tablosunda, daha geri plândaki güçler olarak rollerini almışlardır. Şark meselesini daha geniş anlamda, on sekizinci yüzyıldan itibaren şiddetlenen ve Avrupalıların dünyayı paylaşma çabalarından doğan bütün rekabetleri kapsayan bir kavram olarak kullanan araştırmacılar bulunmakla beraber, kavramın bu anlamda kullanılması daha çok ABD literatürünün tesiriyle ortaya çıkmıştır. (Detaylı bilgi için bakınız: ANDERSON, Matthew Smith (2010). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.)

devletler bu sorun karşısında işbirliği içinde değil, çok boyutlu bir rekabet içindedirler. (BAYSOY 2011: 45)

İngiltere bu yarışta hem yeni kazanımlar elde etmek hem de mevcut sömürgelerini ve ekonomik menfaatlerini muhafaza adına en çok mesai sarf edenler safında yer almaktadır. Yani İngiltere, hem doğal kaynakları nedeniyle, ekonomik hem de Doğu'ya ulaşım bağlantısı yönünden stratejik önem taşıyan sömürgesi Hindistan'ı güvenlik¹⁰ içinde tutmak ve daha sonra da petrol kaynaklarına yakın olmak için önem arz eden bölgelerde varlığını güçlendirmek istemiştir. Hindistan'ın ele geçirilmesinden sonra burasının güvenliğini, kendi çıkarlarının ayrılmaz bir parçası sayarak, dünya politikasını buna göre tanzim eden İngiltere, Hindistan'a yakın devlet ve hanlıklarla hep temas halinde olmuştur. Osmanlı Devleti'nin, Rusya'ya karşı desteklenmesi de bu çerçevede değerlendirilebilir.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması ile Mısır'ın olağanüstü bir önem kazanması ve stratejik yolların ağırlığının Doğu Akdeniz'e inmesi İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki politikasında da değişiklik meydana getirmiştir. İngiltere'nin bu tarihten sonra Osmanlı'nın uç noktalarında yer alan veya üzerinde hâkimiyet belirsizliği bulunan stratejik yerlere yönelmeye başlamıştır ki, Türkistan toprakları da bu cümleden sayılabilir. Türkistan coğrafyası özellikle on dokuzuncu yüzyılın son yarısında İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelesi sahasına dönüşmüştür.

İran ve Türkistan coğrafyasının on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun olarak İngiltere ve Rusya'nın rekabetlerine sahne olması, her iki devletin menfaat bölgelerini paylaşma mücadelelerinden ileri gelmekteydi. Zira İran, Osmanlı, Kafkasya ve Türkistan toprakları Rusya'nın yayılmak istediği alanları oluşturmaktaydı. İngiltere

¹⁰ Güvenlik endişesi özellikle İngiliz sömürgeciliği için geçerli bir unsurdur. 1870 sonrasında İngiltere için asıl önemli olan, yeni sömürgeler elde etmekten ziyade var olanı daha iyi korumaktır. 1878'de Kıbrıs'a, 1882 yılında da Mısır'a yerleşmesini Hindistan yolunun güvence altına alınması açısından değerlendirmek gerekir.

ise Rusya'nın bu bölgelere taşıacağı ve menfaatlerine halel geleceği korkusuyla yeni nüfuz bölgeleri kurma amacı taşıyordu (KARADENİZ 2009: 56).

İngiliz hükümeti bu amaçları doğrultusunda bölgeye pek çok diplomat, uzman, araştırmacı ve misyoner göndermiştir. İngiliz hükümetinin bu faaliyetlerden beklentileri kısaca şu şekilde özetlenebilir:

- Hükümetin ekonomik ve sosyal konumunu güçlendirecek yeni tavsiyeler ve öneriler oluşturmak.
 - Bölgede çalışan teknik ve uzman ekibinin çalışmaları sonucu İngiliz hükümetine sunulan tavsiyelerin uygulanmasını sağlamak.
 - Sahanın diğer çalışanları ile bilimsel ve teknik bilgi akışını sağlamak.
 - Bölge hakkında yeni bilgiler ortaya koyan bilimsel, ekonomik ve sosyal konularda araştırmalar yapmak.
 - Bölgede düzenlenen toplantıların gizlilik esası çerçevesinde gerçekleşmesini sağlamak.
- (SARIKOYUNCU DEĞERLİ 2008: 9-10)

Özet olarak ifade etmek gerekirse, Türkistan toprakları büyük güçlerin mücadele sahası olarak görünürken, bu manzarayı Doğu Sorunu'ndan ayrı mütalaa etmemek daha doğru olur. Zira Doğu Sorunu'nun temel aktörleri olan İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti burada yaşananların doğrudan veya dolaylı olarak merkezinde durmaktadırlar.

3. TÜRKİSTAN'DA RUS-İNGİLİZ MÜCADELESİ

3.1. TÜRKİSTAN'DA RUS-İNGİLİZ ÇATIŞMASININ ARKA PLANI VE TARİHSEL SEYRİ

On altıncı yüzyıl başlarında gözünü zaten Orta Asya'ya çevirmiş olan Rusya on yedinci yüzyıl sonlarında Hive Hanlığı üzerinden Hindistan ile ticaret yapmaya başlamıştır (BURNABY 1997: 250). Bu vesileyle hem Hindistan'a giden ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunan Hanlıklar hakkında kısmen de olsa bilgi toplamış, hem de İngiltere'nin Hindistan'daki durumu hakkında malumat sahibi olmuştur. İngiltere'nin Hindistan'daki faaliyetlerini takip eden Çar I. Petro döneminde 1717 senesinde Hive ve Buhara'ya, Hanlıkları Rus korumasına ikna etmek üzere temsilci göndermiştir (TERENTYEF 1876: 4). Bu teklifi reddedilen Rusya, bölgeye zaman zaman temsilciler göndermeye devam etmiş, fakat bu emeline ancak on dokuzuncu yüzyıl sonuna doğru ulaşabilmiştir.

Türkistan, on dokuzuncu yüzyılda adeta yeni keşfedilen bir saha görünümünde, ilgi ve merakın yoğunlaştığı bir bölge olmuştur. Batılı gezginler, haritacılar, seyyahlar, misyonerler, casuslar ve arkeologlar düzenli olarak keşif seferleri yapmışlardır. Buraya olan alakanın artmasının arkasındaki birinci etken, sanayileşme sonucunda ortaya çıkan hammadde ve pazar arayışıdır. Özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren belirginleşen Rus istilacılığı Türk dünyası için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Bu tehdidin muhatabı sadece Türkler olmamıştır. Rus yayılmacılığı zamanla dünyanın egemen gücü olma yolundaki İngiltere'yi, Orta Asya'ya komşu olan ve Türkistan üzerinde hesabı olan Çin'i ciddi boyutta rahatsız etmiştir. Dolayısıyla Türk dünyasının kadim yurdu olan Türkistan, on dokuzuncu yüzyılda büyük güçlerin çatışma alanı haline dönüşmüş ve çatışmanın aktörleri olan taraflar, kozlarını paylaşabilmek için bütün güçlerini seferber etmiştir (BİÇER 2011: 128).

Rusya ve İngiltere arasında vuku bulan ve daha sonraları 'Büyük Oyun' olarak adlandırılan Orta Asya'nın kontrolünü ele geçirme yarışı zamanla karmaşık bir hal almıştır. Bu mücadelede temel hedef uluslararası alanda itibar arttırma ve bölgede

olabildiğince geniş bir coğrafyaya yayılma olmuştur. Her iki devlet için de ticari çıkarlar söz konusu olmasına rağmen temel eylemler göz önünde bulundurulduğunda bu çekişme o sırada Hindistan'da temsilcilikleri bulunan İngiltere için bölgedeki varlıklarını koruma şeklinde devam etmiştir. Doğal olarak bölgede topraklarını genişletme politikası güden Rusya ve bölgedeki varlığını sürdürme çabası içerisinde olan İngiltere'nin birbirlerini potansiyel tehdit olarak görmeleri kaçınılmazdır. İki devlet arasındaki diplomatik mücadele Rusya ve İngiltere'nin nüfuz alanlarını ve uluslararası sınırlarını belirledikleri 1907 yılında imzalanan anlaşmaya kadar bu çizgide devam etmiştir (SABOL 2002: 1018).

Rusya ve İngiltere arasında Orta Asya toprakları üzerinde başlayan rekabet diğer Avrupalı güçlerin bu topraklardan yavaş yavaş çekilmesiyle birlikte aşikâr olmuştur. Bölgeye güneyden yaklaşan ve Hindistan'da kurduğu ticaret şirketi güçlü bir imparatorluğa dönüşen İngiltere için Hindistan'ın fethi ihtişamının bir göstergesidir. (VÁMBÉRY 1885: 213-214).

Türkistan'ın Rusya tarafından işgali ve bu sırada İngiltere ile mücadeleye girmesi süreci on sekizinci yüzyılın başlarında başlamış ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Hive, Hokand ve Buhara Hanlıklarının ele geçirilmesine kadar devam etmiştir. Rusya'nın bölgedeki ilerleyişi başlangıçta yavaş gözüküyor olmasına rağmen on dokuzuncu yüzyılda oldukça hızlı olmuştur (SABOL 2002: 1019). Hanlıklarla defalarca mücadeleye girmiş, her mücadeleden bir ders çıkarmış ve eksikliklerini tamamlamıştır. Hanlıklar zafer kazandıklarında bunun rehabetini yaşarken Rusya mağlubiyetten dahi istifade etmesini bilmiştir.

'Büyük Oyun'u tam olarak anlayabilmek için Rus işgalinin arifesinde Orta Asya'daki durum ile yüzyılın başında her iki imparatorluğun Orta Asya'daki sömürgecilik pozisyonlarını ve emellerini incelemek gerekmektedir.

On dokuzuncu yüzyılda politikalarını sömürgeleşme üzerine belirleyen İngiltere'nin ana politikası Hindistan'a yöneliktir ve Hindistan politikasında Rusya'yı her zaman tehdit olarak algılamıştır. Rusya'nın bulunduğu coğrafya itibarıyla hem batıyla hem de doğuyla irtibat halinde olması kendisine her zaman avantaj sağlamıştır. İngiltere

müttefikleri ile birlikte Rusya'nın Batı'da ilerleyişini yavaşlatsa veya durdursa bile bu sefer de Doğu'da karşısına çıkmıştır. Hindistan'a yani dünyanın en büyük kolonisine ve deniz kuvvetine sahip olan İngiltere'nin Rusya'dan çekinmesi kaçınılmaz olmuştur (YURDUSEV 1999: 560-562).

On dokuzuncu yüzyıl başından itibaren Hindistan'a fiilî olarak hâkim olan İngiltere'nin temel sorunu kuzey sınırını güvence altına almak olmuş ve kendisini sürekli bu yönde tedbir almak zorunda hissetmiştir. Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişi bu sebepten ötürü İngiltere'yi endişelendirmiş ve bu ilerleyişi durdurmaya çalışmıştır. Rusya ilerleyişine her zaman çeşitli kılıflar uydurmuş, niyetinin Hindistan'a varmak olmadığını söylemiş olmasına rağmen faaliyetleri genellikle bu yönde olmuştur. Rusya'nın on dokuzuncu yüzyıl başında İran ile ilgilenmesinden rahatsız olan İngiltere İran ile başlayan bu müdahalenin Türkistan ve Afganistan ile devam edeceğini ve nihayetinde Hindistan'a varacağını öngörmüştür. Rusya Hindistan'a müdahale etmese bile böyle büyük bir güçle komşu olarak muhatap olacak olmak İngiltere'yi yeterince endişelendirmiştir (ÇELİK 2009: 198-199).

Rus basınında zaman zaman Hindistan'ın İngiltere tarafından istimlâk edildiği, dolayısıyla Rusya'nın da benzer faaliyetleri Türkistan üzerinde yürütmesi gerektiği yönünde haberler çıkmıştır (HATUNOĞLU 2010: 54).

Rusya'nın Hindistan'a bir sefer düzenlenmesi hususu uzun yıllar boyunca tartışılmıştır. Detayları tartışılmamış olmasına rağmen gerçekleşmesi durumunda Rusya ile İngiltere arasında ciddi bir savaşa sebep olacağına kaçınılmaz gözüyle bakılmıştır. İngiltere bu durumun her zaman farkında olmuş ve bu durum İngiltere'nin bölge üzerindeki politikasının en hassas noktalarından birisi olarak görülmüştür. Bu politika doğrultusunda Afganistan'a ilki 1838-1839, ikincisi 1841-1842 yılları arasında olmak üzere iki defa sefer düzenleyen İngiltere'nin amacı yeni ticaret yolları açmak ve Hindistan'ı kuzey sınırından gelebilecek bir Rus saldırısına karşı güvenceye almak olmuştur (CHIKHACHEV 1854: 1-2). Burada amaç aynı zamanda Avrupa ve Hindistan arasındaki kuzey rotasını (Balkanlar-Karadeniz-Gürcistan-Afganistan) kontrol etmek olmuştur. Mısır ve Arabistan dolayısıyla güney hattı zaten İngilizlerin elindedir.

Sürecin başlarından itibaren Rusya'nın Hive'ye doğru ilerleyişinden endişe duyan İngiltere Türkistan'daki üç hanlıkla diplomatik faaliyetlerde bulunmanın Rusya'nın ilerleyişini durdurmak hususunda bir etkisinin olup olamayacağını düşünmüştür. 1836-1842 yılları arasında görev yapan Hindistan Genel Valisi Lord Auckland bu üç hanlığın liderlerinin dikkatini yaklaşan Rus tehlikesine çekerek bir birlik kurulabileceğini dile getirmiştir. Bu düşünce İskoç seyyah Aleksandr Burnes'ün bulunduğu heyetin oluşturulmasındaki sebep olarak görülmüştür. Bu heyet döneminde Hindistan ve Buhara arasında ticaret anlaşması dahi imzalanmıştır. Fakat Hive ve Hokand bu heyetle bir münasebet kurmamıştır. Burnes Avrupa'ya döndükten sonra ilişkiler daha da kötüye gitmiş, hanlıkların birlik olması fikrinden daha da uzaklaşmış, hatta Buhara Hanlığı diğer iki hanlığı daha da güçsüzleştirmiştir (VÁMBÉRY 1885: 220-221).

Rusya bu politika tarzına benzer bir yaklaşımla karşılık vermekte gecikmemiş ve İngiltere'nin yakın komşusu Afganistan üzerinde planlar yapmıştır. İlk olarak Türkmençay Anlaşması sonrasında gönülsüz olarak müttefiki haline getirdiği İran Kralı vasıtasıyla Herat'a müdahale etmekle başlamıştır. Tehlikenin farkında olan İngiltere rakibinin entrikalarını engelleyebilecek bir İngiliz subay seçmiştir. Herat, asker ve diplomat olan Eldred Pottinger önderliğinde başarılı bir şekilde savunulmuştur. Ordunun büyük kısmı dizanteriye yakalanıp ölümler Şah ve onun Rus akıl hocaları Tahran'a dönmüştür (VÁMBÉRY 1885: 221-222).

Afganistan Hanı Dost Muhammed Han'ın İngiltere'ye karşı güvensizlikten kaynaklanan olumsuz tavırları Birinci İngiliz-Afgan savaşını hazırlamış, bu savaş İngiltere'nin ciddi manada can ve para kaybına neden olmuştur. Savaş neticesinde Kabil ve Kandahar ele geçirilmiş, fakat boşaltılmak zorunda kalınmıştır. İngiltere'nin Afganistan'daki mağlubiyetinin yankıları Orta Asya'ya hızla yayılmış ve İngiltere'nin doğudaki itibarına ölümcül bir darbe vurmuştur. Hanlar, emirler ve beyler Afganların bu zaferiyle iftihar etmişlerdir (VÁMBÉRY 1885: 224).

İngiltere'nin Afganistan'ı işgalini takiben Rusya önlem olarak Hive'ye bir sefer düzenlemiştir. Topraklarını işgalci güçlere karşı muhafaza etme çabasında olan Hive'deki Özbekler Ewans'a göre yıllarca Rus hükümetine karşı insan kaçırma, Rus karakollarına saldırma, ticarete sorun çıkarma, ülkelerine giren Rus vatandaşlarına kötü

davranma, Rus hükümetine saygısızlık gibi akla gelebilecek her türlü barbarlığı yapmışlardır. Hivelilerin bu tutumu kendi başına savaş sebebi olmamış, fakat Rusya ve Hive Hanlığı arasında düşmanlığa neden olmuştur (EWANS 2006: 154).

Rusya o dönemde Türkistan üzerindeki amacını Hanlıklar üzerinde egemenlik kurmak olarak değil, güçlü bir nüfuz alanı oluşturarak ticaretten karşılıklı çıkarlar sağlamak ve Doğu Hindistan Şirketi'nin bölgeye etki etmesini engellemek olarak belirtmiştir. Aslında Rusya İngiltere'nin Kabil'e ilerlemesiyle sarsılan dengeleri yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır. Ayrıca İngiliz temsilcilerin Hive'ye girerek Özbekleri Rusya'ya karşı kıskırtmasından korkmuş ve bir an önce Hive'ye bir sefer düzenlemenin uygun olacağını düşünmüştür. Fakat Perofski yönetimindeki birlik iklim ve yol şartlarından dolayı Orenburg'a geri çekilmek zorunda kalmış ve sahip olduğu insan gücünün ve materyalin yarısını kaybetmiştir (EWANS 2006: 155-156).

İngiltere bu sırada Rusya'nın Hive'ye düşman olmasına sebep olan sıkıntıları ortadan kaldırmak ve aynı tehlike içinde olan Hokand ve Buhara Hanlıkları da dâhil olmak üzere bu üç hanlığın bağımsızlığının devamını sağlamak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bunun için Charles Stoddart'ı, Rus mahkûmların serbest bırakılması ve provokasyonlardan uzak durulması uyarılarının yapılması için Buhara'ya göndermiştir. Aynı uygulamayı Hive ve Hokand için de yapması yönünde talimat alan Stoddart, talimatların ötesine geçerek bu üç hanlığa birleşmelerini, daha sonra köle ticaretini kaldırmalarını ve Rusya ve İran ile dostane ilişkiler içinde olmalarını önermiştir. Fakat bu sırada Hive yeni bir Rus müdahalesi ile karşı karşıya kalmıştır. Hive Hanı ilk defa tehlikenin boyutunun farkına varmaya başlamış ve 400 Rus mahkûmu serbest bırakmıştır. Fakat İngiltere'nin Rus vatandaşları için arabuluculuk yapmış olmasını hakaret olarak gören Rusya yapılan bu iyiliğe karşı minnettar olmayı reddetmiştir. Bu tepki Rusya'nın bu hanlıklar üzerinde ticari ve siyasi hak iddia etmesi ve İngiltere'nin bu durumu hiçbir zaman tanımayışından ileri gelmiştir (RAWLINSON 1875: 157-161).

İngiltere ve Rusya arasında vuku bulan bu karşılıklı kendini kanıtama hadiseleri Özbekleri ciddi anlamda etkilemiştir. Buhara Rusya'ya karşı hiçbir zaman olmadığı kadar zararsız durumda olmuştur. Rus ticaretine ağır vergiler koymaya ve Rus vatandaşlarını köle olarak alıkoymaya devam etmesine rağmen dostane görünümünü de

sürdürmüş ve St. Petersburg'a sık sık elçiler göndermiştir. Öyle ki, İngiltere'nin Kabil'deki durumu hakkında uyarılan Buhara Emiri durumu Rusya'ya bildirir bildirmez 1842 senesinde Albay Butenef yönetiminde bir Rus heyeti Buhara'ya gelmiştir. Heyet Buhara'yı İngiltere'nin Afganistan'a yaptığı gibi Rusya'ya hizmet edecek duruma getirmeyi amaçlamıştır (RAWLINSON 1875: 161-162).

Butenef'in Buhara'da bulunduğu dönemde Nikiforov da Hive'ye gönderilmiştir. Her ikisi de bu devletleri anlaşmalarla Rusya'ya bağlamayı amaçlamıştır. Fakat zamanlama uygun olmamıştır. Bir yıl sonra 1842 senesinde Rawlinson'ın ifadesiyle "İntikam ordusu" Kabil'de bazı girişimlerde bulunurken Albay Danilevski yeni bir girişimde bulunmuş ve ilk defa Rusya ile Hive Hanlığı arasında direkt bir anlaşma imzalanmasını sağlamıştır. Anlaşmanın maddelerinin tamamı hiçbir yerde verilmezken bölgedeki Rus ticaretinin korunması, Rusların köleleştirilmesinin son bulması, Türkmen, Karakalpak ve Kırgızların Rus bölgelerine girişinin kısıtlanması gibi hususlarla ilgili oldukları anlaşılmıştır (RAWLINSON 1875: 164). Bu anlaşmadan yaklaşık beş yıl sonra Hokand ve Buhara arasında ölümcül bir tartışma başlamış ve bu durum bölgedeki Rus ilerleyişini hızlandırmıştır.

İngiltere'nin 1847 senesinde Pencap'ı ele geçirmesinden sonra Rusya'nın Orta Asya'da henüz oynamadığı oyunun perdesi kalkmıştır. Rusya, 1847-1848 senelerinde bozkırın en merkezi yerlerine Orenburg, Orsk ve Karabutak'a üç adet kale inşa etmiştir (RAWLINSON 1875: 165).

Rusya İngilizlerin Afganistan'a yönelik planlarından ve Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile Türkistan bölgesinde işbirliği yapması ihtimalinden tedirgin olmuştur (BECKER 2005: 15-16). Aynı tarihlerde Rusya'nın Hindistan sınırına iyice yaklaşması ve İngiltere'nin nüfuz alanında bulunan Afganistan'a müdahale etmek isteği iki ülke ilişkilerini germiş, savaş çıkma ihtimali dahi gündeme gelmiştir.

1858 yılı baharında Çar'ın yaveri olan Nikolay Pavloviç İgnatief Buhara Hanlığı ile yaptığı görüşmelerde Rusya'nın İngiltere'nin aksine Hanlık'la dostane ilişkiler geliştirmek niyetinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Buhara Hanlığı'nı Hokand

Hanlığı'na karşı da destekleyeceğini belirten İğnatief bu yolla Hanlıkları da birbirlerine düşürerek güçsüzleştirme politikası izlemiştir (SARAY 1991: 530).

İğnatief Rusya'nın diğer Avrupa güçleri ile ancak Orta Asya coğrafyasında mücadele edebileceğini belirtmiştir. Batıda ticari açıdan Orta Asya'da olduğundan daha güçsüz olan Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesi daha kolaydır. Bunun gerçekleşebilmesi için ise Türkistan'ın işgali ve bölgedeki İngiliz tesirinin zayıflatılması gerekmektedir (SARAY 1994: 4).

Zaten dünyadaki en büyük koloni imparatorluklardan birine sahip olan İngiltere on dokuzuncu yüzyıl boyunca sahip olduğu bu coğrafyayı korumaya çalışmıştır. Macar seyyah Arminius Vámbéry Rusya'nın Hindistan'a ineceğini ve böyle bir durumda da özellikle Müslüman toplulukların desteğini alacağını düşünmüştür (EWANS 2008: 3).

Hindistan'a giden yolları güvenceye almaya çalışan İngiltere, Rusya ile Türkistan toprakları üzerinde mücadeleyi ancak Rusya'dan Afganistan'ı işgal etmeyeceği yönünde bir teminat aldıktan sonra bırakmıştır.

İngiltere ve Rusya hükümetleri arasındaki daha önceki senelerde neredeyse savaşa sebep olacak olan gerilime son vermek amacıyla 1878 senesinde Berlin Kongresi'nde bazı adımlar atılmıştır. Gerilimin temel nedeni Yakın Doğu krizine ilaveten Rus birliklerinin Orta Asya'ya ilerlemesi ve 1873 yılında Afganistan'ın Rusya'nın faaliyet alanı dışında kalacağına dair imzalanan anlaşmanın ihlali olarak değerlendirilebilecek bir hareket olan Afganistan'a Rus heyeti gönderilmesi hadiseleridir. Bunun üzerine İngiltere Hindistan'ın güvenliğinin tehdit edildiğini düşünerek Afganistan'ı işgal etmiş ve Afgan Emiri'ni değiştirmiştir. Kongre'den sonra Rusya birliklerini saldırı pozisyonundan çıkarmış ve bölgedeki heyetini geri çekmiştir. Dolayısıyla Orta Asya'da bu iki büyük güç arasında kısa süreliğine de olsa durağan bir dönem yaşanmıştır (EWANS 2008: 1-3).

1873 yılında Hive Hanlığı'nı ele geçirmesi Rusya'yı Hanlık'ın güneybatı bölgesinde yaşıyan Türkmen kabileleriyle yüz yüze getirmiştir. Türkmenler, İran ve Afganistan'a doğru ilerlerken karşılaştığı tek savaşıçı toplumdur. 1878 yılında Göktepe'deki Türkmen

kalesine saldıran bir Rus ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bir sonraki yıl ciddi bir hazırlık yaptıktan sonra yeniden saldırıya geçen Rus ordusu Göktepe'ye yeniden saldırmış ve kuşatmıştır. Savaşanlar ve siviller dâhil pek çok insanın ölümüyle neticelenen bu olay Avrupa'da katliam olarak değerlendirilmiştir (EWANS 2006: 1-2).

Bölgede demiryolu inşasına başlayan Ruslar demiryolunu 1885'te Ceyhun'a, 1888'de Semerkant'a, 1899'da Taşkent'e ulaştırmıştır. Orta Asya'dan geçen bu Trans-Hazar demiryolunun medeniyet, ticaret ve askeri politikalar açısından önemi büyük olmuştur (EWANS 2008: 106). Afganistan, Kuzeydoğu İran ve üç Türkistan Hanlığının ticaretinin gelecekte Trans-Hazar demiryolu üzerinden işleyeceği düşünülmüştür (EWANS 2008: 110). Bu demiryolunun inşa edilmesinin temel nedeni Hanlıklarla iletişimin artırılması ve çıkabilecek bir savaş durumunda Rusya'nın hat üzerindeki birliklerinin sevkini kolaylaştıracak olmasıdır (EWANS 2008: 113-114). İngiltere'ye göre bu demiryolu inşası programı Orta Asya'daki tüm stratejik dengeleri değiştirecek nitelikte olacaktır. Çünkü Ruslara birliklerini daha yüksek sayılarda ve hızlı biçimlerde mevzilendirme imkânı verecektir. Özellikle Hindukuş'un batısında yer alan Herat, Hindistan'a ulaşmak için kilit noktada olması sebebiyle Rusya'nın amaçları arasında görülmüştür. Ayrıca Hive'nin güneyinde yer alan ve bir zamanlar ticari ve kültürel açıdan oldukça önemli olmasına rağmen 1794 yılında Buharalılar tarafından harap edilen Merv bölgesi de Afganistan'a ilerlemek için önemli bir başlangıç noktası olarak görülmüştür. Rusya İngiltere'ye diplomatik kanallar aracılığıyla Merv bölgesine ilerlemeyeceğinin garantisini vermiştir. Fakat Rusya 1884 yılında klasik taktikleriyle bölgeyi ele geçirmiştir. Bunun üzerine Rusya'ya verdiği teminatları hatırlatan İngiltere, Mervlilerin Rus himayesi istediği yönünde bir cevapla karşılaşmıştır (EWANS 2008: 2-3).

Hindistan ordusunda görev yapan Tümgeneral Sir Charles MacGregor mümkün olan diplomatik yollarla Rusya'ya karşı bir Avrupa koalisyonu oluşturulmasını önermiştir. MacGregor Rusya'nın, Kafkasya ve Türkistan'dan çıkarılmadığı sürece İngiliz-Rus meselesine gerçek bir çözüm bulunamayacağını düşünmektedir. Profesyonel bir asker olarak Rusya'nın Hindistan'ı işgal edebilecek yetiye sahip olduğunu hesaplamış ve olası işgal durumunda Hindistan ordusunun Rus birlikleri ile başa çıkamayacağı neticesine varmıştır. Bu görüşlerini birkaç kopya halinde Londra'ya gönderen MacGregor siyasi

bir fırtına estirmiştir. Belgenin kopyaları ortadan kaldırılmasına ve MacGregor resmi olarak uyarılmasına rağmen belge Rus Savaş Bakanlığı'nın eline geçmiştir (EWANS 2008: 4).

Merv'in ele geçirilmesinden sonra Rusya Dışişleri Bakanı Nikolay Karloviç Girs İngiltere büyükelçisine Afganistan kuzey sınırının belirlenmesi yönünde öneride bulunmuştur. Bunun üzerine İngiliz-Rus Sınır Komisyonu¹¹ kurulması gerektiği kararlaştırılmıştır. Bir türlü neticeye varamayan bu komisyon, komisyonda yer alan Rus General Zelenoi'nin hasta olduğunu iddia etmesi üzerine çalışmalarına ara vermiştir. Bu sırada Rusya, Merv ve Herat arasında yer alan ve Sarik Türkmenlerinin yaşadığı bir bölge olan Panjdeh'in¹² Merv bölgesinin bir parçası olduğunu iddia etmiş ve General Komarov yönetiminde bir birlik Panjdeh'e ilerlemiştir. Afgan Emiri Abdurrahman ise İngiltere'nin önerisi üzerine Panjdeh'i işgal etmek üzere küçük bir birlik göndermiştir. Bu sırada Kraliçe Victoria Çar'a kişisel bir mesaj göndermiş, Rusya'nın Panjdeh'e saldırmayacağı yönünde sözler almıştır. Komarov buna rağmen ilerleyişine devam etmiş ve bölgeyi ele geçirmiştir. Rusların Çar tarafından verilen sözleri bile tutmayışına öfkelenen İngiltere savaşın kaçınılmaz olduğuna kanaat getirmiştir (EWANS 2008: 5-6).

Bu kriz sırasında Afgan Emiri Abdurrahman ve Hindistan Genel Valisi Lord Dufferin bir araya gelmiş ve konu hakkında konuşmuşlardır. Dufferin, Herat'ın savunması için birlik göndermeyi önermiş olmasına rağmen Abdurrahman temkinli davranarak Afganistan'a hiçbir İngiliz birliğinin girmemesi gerektiğini söylemiştir. Ortada bir kriz olmadığı hususunda ısrarcı olmuş ve İngiltere'nin yardımının gereksiz olduğunu belirtmiştir (EWANS 2006: 6).

Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı ele geçirmesinden sonra Hanlık'a bağlı olduğunu iddia ettiği Pamir Dağları üzerinde de hak iddia etmesi tartışmalı bir durum yaratmıştır.

¹¹ Anglo-Russian Boundary Commission

¹² Günümüzde Türkmenistan'a bağlı Serhetabat kasabasının içinde olduğu bölge olarak bilinmektedir.

İngilizlerin teşvikine rağmen ne Çin ne de Afganlar bu konunun çözülmesi için yardımcı olmuştur. Rusya 1892 yılında Pamir Dağları'na bir birlik göndermiş ve Afgan birlikleri ile çarpışmıştır. Fakat bir sonraki yıl Ruslar, anlaşmalı bir çözüm bulmaya karar vermiştir. Neticede Rusya'nın Ceyhun Nehri'nin kuzeyindeki bölgeleri, Buharalıların ise güneyde kalan bölgeleri terk etmesi yönünde bir çözüm bulunmuştur (EWANS 2006: 10-11).

Görüldüğü gibi on dokuzuncu yüzyıl Türkistan coğrafyasında Rusya'nın çıkarları daha fazla ön planda olmasına rağmen bu kadar yakınında Hindistan'daki faaliyetlerinden dolayı İngiltere gibi büyük bir gücün bulunması bu iki gücü kaçınılmaz olarak sık sık karşı karşıya getirmiştir.

Orta Asya Rusya'nın askeri gücünün baskın olduğu ve İngiltere'nin nüfuz bölgesine etki edebildiği tek bölge olması sebebiyle oldukça önemli olmuştur. Bilindiği üzere İngiltere Hindistan toprakları üzerindeki etkisini sürdürürken, Rusya Orta Asya bölgesindeki varlığıyla İngiltere'ye karşı ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Türkistan Hanlıklarının zayıflığı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ciddi anlamda ortaya çıkmış ve işgale açık oldukları anlaşılmıştır. Rusya'nın bölgedeki ilerleyişi iki temel stratejik amaca hizmet etmektedir. Bunlardan ilki İngiltere üzerinde baskı kurarak her iki gücün de temel çıkarlarının yattığı Avrupa ve Yakın Doğu'daki çıkarlarını korumaktır. Baron de Staal 1884'te Londra elçiliğine görevlendirildiğinde Çar tarafından verilen talimatlarda bu politika açıkça belirtilmiştir. Çar İngiltere ve Rusya'nın barış halinde kalmasını istemesine rağmen İngiltere Rusya'nın Kırım'ı işgalinden ve Karadeniz'e donanma çıkarmasından beri Rusya'ya düşman gözüyle bakmıştır. İngiltere diğer bölgelerde oldukça güçlü olduğu için Çar Orta Asya'da askeri bir yapının oluşturulmasını emretmiş ve İngiltere'nin Rusya'nın Hindistan'a müdahale etmesinden çekineceği için bu duruma saygı duyacağını düşünmüştür (EWANS 2010: 8-12). İngiltere pek farkında olmasa da Rusya'nın Türkistan'daki sahip olduğu toprakların güvenliği hususunda eskisi kadar endişesi kalmamıştır.

3.2. TÜRKİSTAN'DA RUS İŞGALİ

Etnik özelliklerinden daha ziyade politik yönleri ortaya çıkan bir millet olan Rusların politikasının temelini fetih ve ilhak oluşturmaktadır. Başlangıçta Slavlardan oluşan Ruslar yüzyıllar boyunca benimsedikleri bu politika sayesinde çok fazla etnik yapıyı içerisinde barındıran bir ulus haline gelmiştir (VÁMBÉRY 1885: 214-215).

Rusya Türk-Moğol hâkimiyetinden on beşinci yüzyılda kurtulmuş, o dönemde henüz Türkistan'a saldırabilecek güçte olmamasına rağmen Orta Asya Moskova prensleri tarafından planlara dâhil edilmiştir.

Rusya'nın güneye doğru yayılma politikası birkaç yüzyıla yayılmıştır. 1552 yılında Çar IV. Ivan'ın Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesi ve daha sonra Astrahan Hanlığı'nı işgal etmesiyle başlayan süreç Orta Asya'nın kapılarını Rus ordularına açmış, Ruslar Hazar Denizi'ne ulaşmıştır. Başlangıçta yavaş gibi gözükse de ilerleme süreklilik arz etmiş ve Rusya'nın Orta Asya topraklarının neredeyse tamamını ele geçirmesiyle neticelenmiştir. Ruslar politikaları gereği işgal ettikleri bölgeleri topraklarına katmanın yanı sıra bu topraklara Rusları yerleştirmiş ve bu sayede bir sonraki işgal planlarında daha sistemli ve rahat hareket edebilmişlerdir. Rusya'nın Türkistan'ı işgal planının en son evresi Hanlıkların ele geçirilmesi olmuştur. (EWANS 2010: 9-10)

Rusya'nın Çar I. Petro döneminden beri gözlerini Hazar Denizi'nin doğusuna ve batısına diktiği iyi bilinmektedir. Dolayısıyla Rusların Orta Asya politikalarının temelleri Çar I. Petro döneminde atılmıştır. Petro Hindistan ticaretini dünya ticareti olarak görmüş ve bu ticareti elinde tutan devletin Avrupa'daki egemen devlet olacağını savunmuştur (EWANS 2006: 99). Türkistan pazarlarına hâkim olmak ve İngiltere'nin bölgeye nüfuzunu engellemek Rusya'nın bölge üzerindeki politikasının temellerini oluşturmaktadır. Bu amaçla hem bölgeyi tanıyabilmek adına hem de nabız yoklamak için Hanlıklar ile ticari ilişkiler canlı tutulmuştur. Çar I. Petro'nun bu politikası kendisinden sonra gelen çarlar tarafından da benimsenmiştir.

Hristiyanlığın ve devlet kurumlarının hızla yayılması bu bölgelerin entegrasyonunu da beraberinde getirmiştir. Türkistan coğrafyasına zaman zaman seferler düzenleyen Rusya

bu seferler sırasında 1716'da Omsk, 1718'de Semipalatinsk, 1719'da Ust-Kamenogorsk kalelerini yapmıştır. Ele geçirdikleri yerlerde kaleler inşa ederek kalıcı olmaya çalışmışlardır. Böylece Rus birlikleri kuzeyden Türkistan'a doğru ilerlemeye başlamıştır. (ÇAPRAZ 2011: 54) Fakat Rusya'nın başka bölgelerdeki meşguliyetleri, özellikle Sibiry'a nüfuzu 1730'lara kadar daha güneye ilerlemesine engel olmuştur. Daha sonra Orenburg Kalesi'ni inşa etmişler ve bu sayede neredeyse bir yüzyıl boyunca ciddi anlamda hiçbir tehdit ile karşılaşmamışlardır. Orenburg Kalesi Rusya için Orta Asya'da doğal bir sınır görevi görmüştür. Bu süreçte sadece iki defa yanlış girişimlerde bulunulmuştur. 1717 senesinde Aleksandr Bekoviç- Çerkaskiy yönetiminde 700 kişilik bir heyet Hive'ye gönderilmiştir. Aleksandr Bekoviç- Çerkaskiy, Hive'ye doğru ilerlerken, seferinin dostane olduğunu bildirmek için Hive'ye elçi göndermiştir. Hive'den de Gazi Han ona elçiler göndermiştir. Karşılıklı hediyeleşmeler yoluyla, hatta Şirgazihan'ın Rus heyetinin hayvanları için gerekli ot ve benzeri lojistik malzemeleri dahi göndermesi şeklinde diplomatik adetlerin yerine getirilmesiyle iki tarafın birbirini yoklaması, Bekoviç- Çerkaskiy'nin Hive'ye dört gün kala Hive ordusu ile çarpışmasını engelleyememiştir. Hive ordusunun Ruslara yenilmesiyle Hive Han'ı Gazi Han, müzakere yolunu tercih ederek elçisini Bekoviç- Çerkaskiy'e göndermiş ve niyetinin Hive Hanlığı'na askeri baskın olmadığını, yanındaki askeri birliği kendilerini Karakalpaklar'ın hücumlarından korunmak için getirdiğini, Rus devletinin elçisi olarak Hive Han'ı Gazi Han ile görüşmek istediğini elçiler vasıtasıyla bildirmiştir. Görüşmeler sonunda Gazi Han Rus elçisini ve beraberindekileri davet etmiş ve Bekoviç-Çerkaskiy, Rus askeri ile Hive'ye girmiştir. Gazi Han, Aleksandr Bekoviç- Çerkaskiy'i kandırarak birliğini beş ayrı yere iskan etmiş ve hepsini öldürtmüştür (SADIKOV 2000: 31-32).

1801 senesinde ise Çar Paul bölgeye ait arazi ve lojistik hakkında yeterli bilgi olmamasına rağmen Hindistan'a ilerlemek üzere General Orlov yönetiminde 22.000 Rus Kazağı'ndan oluşan bir birlik göndermeye karar vermiştir. İlerlerken Hive ve Buhara fethedilecek ve Hindistan Rus sömürgesi haline getirilecektir. Birlik henüz Orenburg'a ulaşmadan ağır kış şartlarından ciddi biçimde etkilenmiş ve tamamen yok olmaktan Paul'un öldürülmesi ve geri dönmeleri yönünde talimat gelmesi sayesinde kurtulmuştur (EWANS 2010: 9-10).

Bölgeye ticari amaçlı görünen pek çok diplomatik heyet gönderilmiştir. Aslında Hanlıklar Rusya'yla karşılıklı ticaret yapmışlardır. Fakat Rusya gönderdiği heyetlerle bölgenin siyasi, askeri, ekonomik ve lojistik koşulları ile bilgi toplamaya çalışırken Hanlıklar sadece ticaretle ilgilenmişlerdir. Bu durumun altında yatan temel sebep Hanlıkların kendi aralarında yaşadığı mücadeledir. Türkistan Hanlıkları bu heyetlere şüpheyle bakıyor olmalarına rağmen hiçbir önlem almamışlardır (HAYİT 1975: 45).

Türkistan ile Rusya arasındaki ilişkiler başlangıçta genellikle Buhara ve Hive Hanlıkları ile ticaret yapılması şeklinde sürmüştür. Türkistanlı tüccarlar Rus topraklarında rahatça ticaret yaparken Ruslar Türkistan topraklarında halkın olumsuz tavrı yüzünden aynı rahatlığa sahip olamamışlardır. Bu sebeple Rusların Türkistan coğrafyası hakkındaki bilgileri başlangıçta oldukça sınırlı kalmıştır. Çar I. Petro dönemine geldiğinde ise Rusya'nın bölgeye yönelik politikası sadece ticaret yapmanın ötesine gitmiş ve bölgenin işgalinin hem Hindistan ile ticaret yapmak hem de güneye inmek için büyük bir gereklilik olduğu düşünülmüştür (BECKER 2005: 10-14).

Petro'nun Orta Asya coğrafyasına yönelmesinde Osmanlı Devleti'nin etkisi büyüktür. Petro, Osmanlı Devleti'ne 1711 senesinde Prut Savaşı'nda yenildikten sonra güneye inmenin farklı yollarını aramış ve yönünü Hint Okyanusu'na çevirmiş, bunun için de güzergâh olarak Türkistan topraklarını seçmiştir. Görüldüğü gibi Petro dönemi Rusya'sının en büyük hedeflerinden birisi güneye, yani sıcak denizlere inmek olmuştur. Dolayısıyla Petro hüküm sürdüğü dönem boyunca Rus ordusunu ve donanmasını güçlendirmeye çalışmıştır (KURAT 1993: 264).

Türkistan topraklarının jeopolitik önemini iyi kavramış olan Petro bu coğrafyanın Rusya'nın eline geçmesinin Rus ekonomisine sağlayacağı katkının bilincinde olmuştur. Türkistan'ı Doğu'nun anahtarı ve kapısı olarak gören Petro bölgeye askeri seferler düzenlemiştir.

Fakat yukarıda bahsettiğimiz örnekte olduğu gibi işgal hareketlerinin başarısızlıkla neticelenmesi, hareketlerin bir süre askıya alınmalarına neden olmuştur. Heyetler her ne kadar başarısız olsalar da bazı bölgelere yaptıkları savunma hatları ve kaleler sonraki dönemlerde işlerine yaramıştır.

Petro'nun yayılcı hırsları on sekizinci yüzyılın başlarında Rusya'yı Osmanlı ve Safevi imparatorlukları ile karşı karşıya getirmiştir (EWANS 2010: 22). Bu dönemde Türkistan toprakları üzerinde kurulu olan Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları birbirleriyle de çeşitli mücadelelere girmişlerdir.

Toplamda yaklaşık beş ilâ altı milyon nüfusa sahip olan Hokand, Buhara ve Hive Hanlıkları büyük ölçüde Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında yoğunlaşmıştır. Belirli bir sınırları yoktur ve siyasi üstünlük kurmak amacıyla sık sık savaşa girmişlerdir. İdarecileri teoride bellidir, fakat iç düzen tam olarak tesis edilememiş ve birkaç etnik yapıyı birden barındıran nüfus üzerinde sınırlı otorite kurulabilmiştir. Daha önceki dönemlerde sahip oldukları kültürlerini ve refahlarını kaybetmişlerdir. Orduları düzensiz ve savaş yöntemleri ilkel olduğu için Ruslar Hanlıklar üzerine az sayıda birlikle saldırdığında bile pek zorluk çekmemişlerdir.

Rusya Türkistan topraklarına yönelik nedenini başlangıçta göçebe toplulukları yerleşik hale getirerek himayesi altına alıp “medenileştirme” olarak göstermiş olmasına rağmen faaliyetlerini bu bölgeler ile sınırlı tutmayı ve ticaret yollarının geçtiği bölgelere yöneltmiş olması asıl hedefinin ekonomik kaygılarla belirlendiğine işaret etmiştir.

On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Hanlıkların siyasi konumlarını güçlendirmeleri, en çarpıcı olarak Rusya'yla ticaret ilişkilerini geliştirmiş olan yerleşik halk arasında ekonomik koşulların iyileşmesini beraberinde getirmiştir. Bu ilişkiler gittikçe yaygınlaşırken Rusya, tüccarlarıyla, kendi halkıyla ve sömürgecilik peşinde koşan askeri liderleriyle Orta Asya'nın içlerine doğru yayılmış ve bununla birlikte çatışmalar gittikçe artmıştır (SABOL 2002: 1019).

Rusya'nın Avrupa ve Asya'da tek amacının komşuları ile iyi ilişkiler içerisinde olmak olduğunu belirten Terentyef ancak bu sayede barışın sağlanabileceğini, ülkenin iç huzuru olabileceğini, doğal kaynaklarını, sanayisini ve ticaretini bu sayede geliştirebileceğini söylemiştir. Dolayısıyla Rusya'nın tek emelinin barış sağlamak olduğunu fakat barışın da eylemsizlikle elde edilemeyeceğini, uğrunda savaşılması gerektiğini savunmuştur (TERENTYEF 1876: 162-163).

1818 yılında Rus Dışişleri Bakanlığı Orta Asya konusunda tecrübeleri olan G. S. Vinskii adlı bir memurun yardımıyla bir çalışma hazırlamıştır. Vinskii bölge şartlarını daha iyi anlamak ve Hive ve Buhara'daki Rus ticaretini geliştirmek adına Hive'ye bir keşif heyeti gönderilmesini önermiştir. Temel amacın Hindistan'la ticaret yapmak olduğunu ifade eden Vinskii Hive'nin ilerisine doğru askeri bir yayılma planından bahsetmemiştir. 1819 yılında Nikolai Murav'yov isimli bir subay Kafkasya Valisi General Yermalov tarafından Hanlık'a gönderilmiş ve bölge hakkında rapor hazırlaması istenmiştir. Tehlikeli bir yolculuğu takiben tutuklanan Murav'yov, Hive Hanı'nın Rusya'yı kızdırmak istememesi üzerine raporunu hazırlayabilmiş ve raporunda büyük ölçüde esir alınan Rusların Hanlık'a köle olarak satılmalarını anlatmıştır. Han Rusya'yla dostane ilişkiler kurmak yönündeki isteğini belirtmiş, Murav'yov ise Hive, Astrahan ve Orenburg arasında aktif bir ticaret olduğunu keşfetmiştir. Vinskii gibi o da Hive'ye askeri bir sefer düzenlenmesi görüşünü savunmuştur. Bu sayede hem Rus ve diğer köleler serbest kalacak, hem de Hindistan dâhil Asya ticaretinin anahtarı olan Hive'nin ticari imkânlarından istifade edilecektir (EWANS 2010: 14-16).

1825 yılında tahta çıkan Çar I. Nikola Türkistan üzerinde Çar I. Petro döneminden beri süregelen siyaseti izlemeye devam etmiştir. Nikola Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları üzerine yoğunlaşmış ve her iki coğrafyayı da sıcak denizlere inme politikasını uygulayabilmek için kullanmak yönünde planlar yapmıştır. Fakat bütün Batılı devletlerin o sırada Osmanlı Devleti topraklarına yönelmiş olması Rusya'nın Türkistan coğrafyasına yönelmesine sebep olmuştur (YALÇINKAYA 1997: 64-67).

Nihayetinde 1839 senesinde Rusya, Genel Vali Perovski idaresinde Hive'ye doğru ilerlemiştir. Bu ilerleyiş sadece bir uzlaştırma denemesi değil, aynı zamanda henüz gerçekleşmiş olan ve Rusya'nın Orta Asya'daki çıkarlarına karşı bir tehdit unsuru oluşturan İngiltere'nin Afganistan'ı işgaline bir cevap niteliğindedir. Ancak sefer olağandışı ağır kış şartlarından etkilenmiş, askerler bozkırda pek çok hastalığa yakalanmış ve Ruslar 1840 senesinde ağır kayıplarla Orenburg'a çekilmek zorunda kalmışlardır (SOKOLOV 2002: 97)

Bu felaketten ders çıkararak Rusya kaleler inşa etmeye karar vermiştir. 1846 senesinde Hazar'ın doğusuna Novo-Alexandrovsk Kalesi, Seyhun Nehri'nin yanına da Rainsk Kalesi¹³ inşa edilmiştir. General Perovsky yönetimindeki Ruslar 1850 yılından itibaren Hokand Hanlığı'nı işgal etmeye başlamışlardır. İsviçre'den kısım kısım getirilen küçük bir filo montajlanmış ve Aral Denizi'ne indirilmiştir. Akmescit'teki Hokand Kalesi 1853 yılında ele geçirilmiş ve Rusları püskürtmek için gönderilen Hokand güçleri yenilmiştir. Güneyde ise Ruslar yeni bir 'Sibirya Hattı' oluşturmuş ve 1854'te Vernyi'de¹⁴ bir kale inşa etmişlerdir. Artık Orta Asya'nın üç Müslüman Hanlığı olan Hive, Buhara ve Hokand'a oldukça yakındırlar (EWANS 2010: 18-20).

İşgal planlarını hayata geçirmeye oldukça kararlı ve sistemli bir biçimde başlayan Ruslar, Akmescit Kalesi'nin Türkistan'ın kuzeyden işgal edilebilmesi için hayati öneme sahip olduğunu düşünmüşler ve bu sebeple 16 Nisan 1852 yılında Akmescit Kalesi'ne saldırmışlardır. Kale Komutanı Yakup Bey bu saldırıyı başarıyla püskürtmüş, fakat Ruslar takviye kuvvetlerle yeniden saldırarak Kale'yi kuşatmışlardır. Hokandlılar oldukça kararlı bir şekilde savaşmalarına rağmen taraflar arasında güç dengesizliği mevcut olduğu için Kale çok uzun süre dayanamamış ve 27 Temmuz 1853 yılında kale surları ortadan kaldırılmıştır (HATUNOĞLU 2010: 54).

Fakat Kırım Harbi'nin patlak vermesi planlarını kısa bir süreliğine askıya almasına neden olmuştur. Rusya'nın mağlubiyeti ile sonuçlanan Kırım Harbi tarzında olaylar Rusları olumsuz düşüncelere sevk etmemiş aksine Türkistan topraklarını işgal politikalarına ağırlık vermesine sebep olmuştur.

1855 yılında Rusya'nın başına II. Aleksandr'ın geçmesiyle Rus ordularının başlarına savaş yanlısı komutanlar geçmiş, bu durum da Rusya'nın Türkistan üzerindeki politikasının sertleşmesine sebep olmuştur.

¹³ Daha sonra Fort no. 1 diye anılmıştır.

¹⁴ Günümüzde Türkmenistan'da bir şehir olan Alma Ata ismini almıştır.

Kırım Savaşı her ne kadar Hokand Hanlığı'nın işgalinin ertelenmesine sebep olmuşsa da Rusya'nın Türkistan coğrafyasında daha etkin bir politika izlemesinin ve bir an önce Hanlıkları ele geçirmesinin bu savaşla kaybettiği prestiji tekrar elde edebilmesi için oldukça faydalı olacağını göstermesi yönünden önem olmuştur. Çünkü Çar II. Aleksandr Rusya'nın Avrupalı devletler ile başka bir coğrafyada rekabet edemeyeceğinin farkına varmıştır (SARAY 1999: 60).

Rusya Hanlıklarla girdiği her mücadeleden mağlup dahi olsa dersler çıkarmış ve her seferinde daha ileri askeri ve stratejik hazırlıklar yapmıştır. Türkistan bölgesi oldukça geniş bir coğrafya olduğu için bu hazırlıklarını yaparken bölge hakkında bilgi toplamaya ihtiyaç duymuş, bunun için de çeşitli heyetler oluşturmuştur.

Bu heyetler başlangıçta ticari kaygılarla gönderilmiş ve Rus tüccarların bölgede daha rahat ticaret yapabilmeleri için çeşitli haklara sahip olmalarını hedeflemiştir (BECKER 2005: 13).

Türkistan'ı ele geçirme yolunda planlı bir şekilde hareket eden Rusya coğrafyayı işgal etmeye başlamadan önce pek çok kale inşa etmiştir. Bu kalelerin ilki on sekizinci yüzyılda inşa edilen Orenburg Kalesi'dir ve bu kale işgal döneminde ana üs olarak kullanılmıştır (HAYİT 1975: 49-50). Daha sonraki yıllarda ise Orsk, Tobol, İşim, Omsk ve İrtiş Kalelerinin inşa edilmesiyle Orenburg-Sibirya hattı olarak adlandırılan askeri hat oluşturulmuştur (SCHUYLER 2007: 14, YETİŞGİN 2002: 596).

Rusya'nın Orta Asya'daki faaliyetlerinin önceden düşünülmüş bir planın sonucu olmadığını belirten Terentyef bu ilerleyişi içerisinde bulunan anın bir gerekliliği olarak değerlendirmiştir. "Hukuk tanımaz vahşi göçebeler"ın sınır ihlali yaptığını, Rus vatandaşları kaçırdığını ve Türkistan pazarlarında köle olarak sattığını söylemiştir. Bu durumun önüne geçmek için başlangıçta karşı saldırılarda bulunan Rusya bu saldırıların durumu daha karışık hale getirdiğine ve karşılıklı nefret hissini arttırdığına kanaat getirmiş ve sınır güvenliğini sağlamak için başka yollar aramıştır. Bu sebeple bozkıra bahsi geçen kaleleri inşa etmeye karar vermiştir. Geliştirdiği bu sistemle kısmen başarılı olan Rusya daha sonra inşa ettiği bu kaleleri birbirine bağlamayı elzem bulmuştur. Orenburg ve Sibirya hatlarının birbirine bağlanması Seyhun ve Çu nehirleri arasındaki

bölgelerin işgali ile neticelendiği için Hokand, Buhara ve Hive Hanlıkları tarafından düşmanlıkla karşılanmıştır (TERENTYEF 1876: 153-154).

Rusya'nın Avrupa ve Asya'da tek amacının komşuları ile iyi ilişkiler içerisinde olmak olduğunu belirten Terentyef ancak bu sayede barışın sağlanabileceğini, ülkenin iç huzuru olabileceğini, doğal kaynaklarını, sanayisini ve ticaretini bu sayede geliştirebileceğini söylemiştir. Dolayısıyla Rusya'nın tek emelinin barış sağlamak olduğunu fakat barışın da eylemsizlikle elde edilemeyeceğini, uğrunda savaşılması gerektiğini savunmuştur (TERENTYEF 1876: 162-163).

Rawlinson'a göre Rusya'nın Türkistan üzerinde bu kadar rahat planlar kurabilmesinde ve bazı durumları kendine hak görebilmesinde Hanlıkların kendilerinin de etkisi büyük olmuştur. Mesela Hive Hanlığı'nın beş farklı yöneticisinin on sekizinci yüzyıl boyunca Rusya'ya tabi olmayı kabul ettiğini göz önünde bulundurduğumuzda Rusya'nın Hive Hanlığı'nı tabii hakkı olarak görmesi kaçınılmazdır. (RAWLINSON 1875: 148-149)

Türkistan coğrafyasında bu denli hak iddia eden Rusya'nın bölgeye heyetler göndermesinde dolayısıyla Hanlıkların da etkisi olmuştur. Hive Hanlığı 1857 senesinin Temmuz ayında Orenburg'a bir elçi göndermiştir. Elçi kendisine eşlik eden on altı kişilik bir heyetle birlikte yanında hediye olarak iki adet at (argamak) getirmiştir. Orenburg'da henüz bu heyetin etkisi geçmeden Orsk'tan Buhara'ya kırk kişilik bir heyetin dört adet hediye at ile birlikte kaleye geldiğine dair bir rapor gelmiştir. Kalelerde misafir edilen elçiler yorgunlukları geçecek kadar dinlendikten sonra Çar ve maiyeti ile özel olarak görüşebilmek için ricada bulunmuş, Buhara ve Hive Hanlarının ve her iki hanlıktan çeşitli bakanların mektuplarını getirdiklerini belirtmişlerdir. Hive Hanı mektubunda sadece tahta yeni çıkan Çar'ı tebrik etmiştir. Buhara Emiri ise mektubuna Hive Hanı'yla aynı niyetle başlamış fakat Buhara'da bir Rus elçisi görmek istedikleri yönündeki arzusunu dile getirerek devam etmiştir (ZALESOF 2006: 24-25).

St. Petersburg'a giderek mektuplarını teslim eden elçiler 1858 yılı başlarında aldıkları cevaplarla birlikte ülkelerine dönmüşlerdir. Rusya 1858 baharında Albay İgnatief yönetiminde özel bir heyeti Hive ve Buhara Hanlıklarına göndereceğini belirtmiştir. Fakat bölgeye 1842 senesinden beri heyet göndermemiş olan Rusya, Hanlıklar hakkında

sahip oldukları bilgilerin yetersiz kalacağı düşüncesiyle bölgeye bir ajan gönderme ihtiyacı duymuş ve Orenburg'da bu yönde çalışmalar başlamıştır (ZALESOF 2006: 26-28). Savaş Bakanlığı, Hanlıklara gönderilen bu ajandan Hanlıkların ve Kırgız bozkırlarının topoğrafyası hakkında bilgi toplamasını istemiştir. Seyahati boyunca günlük tutması yönünde bilgilendirilen bu ajandan ayrıca geçtiği ülkeler hakkında coğrafi ve istatistikî veriler toplaması, bu ülkelerin askeri gücü ve komşuları ile ilişkilerine dair notlar alması talep edilmiştir (ZALESOF 2006: 34).

İgnatief yönetimindeki heyet Hive'ye vardığında müzakerelere elverişsiz bir ortam olduğunu görmüşlerdir. Çünkü beraberlerinde gelen küçük filonun birliklerinin bozkıra yayılmaları Hivelilerin şüphelerini arttırmıştır (ZALESOF 2006: 58). Diplomatik görüşmelerle hiçbir netice alınamayacağını düşünen İgnatief, raporunda Hanlıkların birbirine düşürülerek güçsüzleştirilmesini ve daha sonra ele geçirilmesini önermiştir. İgnatief başkanlığındaki bu heyete verilen görevler ve heyetin bölgeyi ziyaret ettikten sonra hazırladığı raporun içeriği Rusyanın Hive Hanlığı üzerinde garazkar tutumuna dair verilebilecek en iyi örnektir. (SADIKOV 2000: 56)

Rus işgalinin arifesinde Buhara ve Hive Hanlıkları ekonomik, sosyal ve siyasi sistemleri ile geleneksel toplum örnekleri olarak yer almışlardır. Teknolojileri dahi onuncu yüzyıldan beri ciddi anlamda ilerleme kaydedememiştir. Rus işgaline kadar matbaadan dahi bihaber kalmışlardır (BECKER 2005: 8).

Kırgızları kontrolü altına alan Rusya 1863 senesi itibariyle Hokand Hanlığı'nın kuzey bölgelerine ulaşmış ve üç hanlığa da saldırarak konuma gelmiştir. Bazı Müslümanlar Hoca Ahmet Yesevi'nin ruhunun nöbette olduğu ve Rusya'nın Hokand'ı asla fethedemeyeceği yönünde bir inanışa kapılmışlardır (VÁMBÉRY 1885: 226). Ancak bu inanış gerçekleşmemiş, Rusya 1865 yılı itibariyle Türkistan coğrafyasında çeşitli şehirleri işgal etmiş ve işgal ettiği bu yerlerde bir eyalet tesis etmiştir. Türkistan Genel Valiliği adını verdikleri bu eyalet yaklaşık bir buçuk milyon kişiden oluşmuştur (SCHUYLER 2007: 106).

Orta Asya'daki Rus yönetiminde önemli bir dönem başlatan Rus Türkistanı Genel Valiliği, 11 Temmuz 1867 tarihinde kurulmuş ve General Konstantin Petroviç

Kaufmann Rus Türkistanı'nın ilk genel valisi olarak görevlendirilmiştir. Bu tarihten itibaren on dört yıl boyunca bu görevini sürdüren Kaufmann bölgedeki Rus idaresini o kadar kökleştirmiştir ki, bu düzeni kendisinden sonra gelen beceriksiz yöneticiler bile alt üst edememiştir. Türkistan'ın modernleşmesini başlatan Kaufmann iş arkadaşlarına göre Rusların ve bölgenin yerlilerinin sadakatini ve saygısını kazanmış, fakat kendisinden sonra genel vali olarak görevlendirilen General M. G. Chernyaev tarafından da yerden yere vurulmuştur (MACKENZIE 1967: 265).

Rusya 1864-1868 seneleri arasında Batı Türkistan'ın pek çok kısmını ele geçirmiştir. 1865 senesinde de General Chernyaev yönetiminde bir Türkistan ili kurmuştur. Chernyaev yetki almadan Taşkent'i ele geçirmiş, fakat Taşkent'in Rus koruması altında ayrı bir hanlık mı olacağı yoksa Rusya'ya mı bağlanacağı tartışılmıştır. Neticede 1866-1867 kışında gerçekleştirilen toplantılarda Türkistan'ın kalıcı bir Rus yönetimine ihtiyacı olduğu sonucuna varılmıştır. Rusların Golos gazetesi bu gelişmeyi Orta Asya için yeni bir dönemin başladığı şeklinde değerlendirmiştir. Bu genel valiliğin insanların gözünde Rus hükümetinin yetkili bir temsilcisi olacağını dolayısıyla bölgedeki Rus yetkililerin faaliyetlerinin meşrulaşacağı düşünülmüştür (MACKENZIE 1967: 266-267).

General Kaufmann'ın Genel Vali olarak at sırtında Taşkent'e girişi yerli halkı bölgedeki Rus idaresinin kalıcı olacağına ikna etmiştir. Yaşlı bir Taşkentli böyle düşüncelerinin altında yatan sebebi şu şekilde açıklamıştır:

“General Kaufmann'dan önce Taşkent'te başka Rus generalleri de görmüştük: Chernyaev, Romanovski ve Kryzhanovski... Şehirde yaya olarak gezdiklerini, evlerimizi ziyaret ettiklerini, bize selam verdiklerini görünce şaşırılmıştık... Eskiden olduğu gibi yaşamamıza izin veriyorlardı, fakat hala Rus kurallarına alışkın değildik... Fakat sonra General Kaufmann geldi.” (MACKENZIE 1967: 267)

Kaufmann tecrübeli bir idareci olmasına rağmen bu coğrafya ile ilgili yeterli tecrübesi olmadığı için rakipleri tarafından büyük problemlerle karşılaştığı söylenmiştir. Tecrübesiz bir şekilde kurallardan veya idari yapıdan yoksun yeni fethedilmiş bir bölgeyi yönetmek zorunda kalmıştır. St. Petersburg'un Taşkent'ten oldukça uzak olması

dolayısıyla iletişimin zaman alması sebebiyle Kaufmann'a neredeyse sınırsız yetki verilmiştir. İmparator II. Aleksandr, Kaufmann'a tüm siyasi, ticari ve sınırlarla ilgili ilişkilerde karar verme, komşu devletlere güvenilir elçiler gönderme, Rusya'nın bu ülkelerle ilişkilerini etkileyecek görüşmeler yürütme ve anlaşmalar imzalama yetkileri vermiştir (MACKENZIE 1967: 268).

Kaufmann idari reformu tamamlayabilmek için Hanlıklar ile barış içerisinde olmayı arzulamıştır. 1868 yılında Hokand Hanlığı ile bu yönde bir görüşme yapmış, fakat barış görüşmesi yapma isteği Buhara Emiri tarafından zayıflık olarak değerlendirilmiştir. Sonuçta gerçekleşen savaş sonunda Buhara'nın bu yöndeki düşünceleri değişmiş, Rusya'nın itibarı artmış ve Kaufmann'ın rejiminin kabulü kolaylaşmıştır (MACKENZIE 1967: 270).

General Kaufmann enerjisinin çoğunu Türkistan'ı Rusya'nın düzenli, müreffeh ve ayrılmaz bir parçası haline getirmeye harcamıştır. Muhafazakâr, şovenist ve vatansever bir insan olan Kaufman'ın kurduğu tüm siyasi ve kültürel kuruluşlar Ruslar için olmuştur. İlerleme kavramı çok geniştir ve Ruslaştırma emelini gizleyememiştir. Türkistan'ın ekonomik geleceğine dair düşüncesi gerçekleşmiştir. Başarıları hatalarından ağır gelen Kaufmann on dokuzuncu yüzyıl Rus devlet adamlarının arasında oldukça önemli bir yere sahip olmuştur (MACKENZIE 1967: 285).

On dokuzuncu yüzyılda Ruslar bölgede yeni şehirler kurarak bölgedeki Rus idaresini kolaylaştırmaya çalışmışlardır. Ayrıca oldukça geniş bir coğrafyayı kaplayan trans-hazar demiryolu projesi de Rusların bölgedeki güç dengesini korumuştur. Bu demiryolu medeniyet, ticaret ve askeri politikalar açısından oldukça önemlidir. (VÁMBÉRY 1887: 106) 1870-1880'lerdeki Rus askerî hareketlerinde demiryolu önemli rol oynamıştır. İnşa edilmesinin temel nedenlerinden olan Hanlıklarla iletişimin artması ve askeri birliklerin sevkinin kolaylaştırması işlevlerini yerine getirmiştir. (VÁMBÉRY 1887:113-114)

1868 senesinde Buhara ile savaşa giren Rusya neticede Semerkand dâhil Hanlığın büyük bir kısmını ele geçirmiş, geri kalan kısmının ise Rusya mandası altında varlığını sürdürmesine izin vermiştir. 1873 senesinde Hive'yi de aynı şekilde yenen Rusya

Hanlığın büyük kısmını ilhak etmiştir. Hokand Hanlığı ise kalan bütün şehirleri ile birlikte 1876 senesinde Rusya'nın yönetimine girmiştir. Türkistan'ın neredeyse tamamını ele geçirmiş olan Rusya günümüzde Türkmenistan topraklarına karşılık gelen bölgeye ise 1881 senesinde Göktepe Savaşı'nda Türkmenleri yenerek sahip olmuştur. Rusya'nın Türkistan'ı işgali 1884 senesinde Merv'in ele geçirilmesi ile tamamlanmıştır. (SOUCEK 2000: 198-199)

Bu arada Hokand Hanlığı'nın varlığına 1876 senesinde tamamen son verilmiş olmasına rağmen, Buhara ve Hive Hanlıkları 1920 yılına kadar küçük toprak parçaları halinde varlıklarını sürdürmüştür. (ALPARGU 2002: 981)

Türkistan'ı Rus toprağı yapabilmek için üç yüzyıldan fazla süredir uğraşan Rusya Hanlıkları ele geçirdikten sonra da kendini güvende hissetmemiş ve asayişi sağlamak, bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için bölge halkına, özellikle Türkmenlere zaman zaman saldırmıştır. (BİÇER 2011: 136-137)

Terentyef Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişini ve buradaki faaliyetlerinin altında yatan sebebi tek bir cümle ile açıklamıştır: "Rus vatandaşları öldürüldü, misilleme kaçınılmazdı." (TERENTYEF 1876: 154). Terentyef'in bu tahlili Türkistan'ın gerçek sahiplerinin kendilerini ve topraklarını koruma gayretlerini tahkir edip Rusların işgal faaliyetlerini meşrulaştırma çabasından ibarettir.

SONUÇ

On dokuzuncu yüzyılda ilginin yoğunlaştığı bir bölge olan Türkistan'a Batılı gezginler, haritacılar, seyyahlar, misyonerler, casuslar ve arkeologlar düzenli olarak keşif seferleri yapmışlardır. Buraya olan alakanın artmasının arkasındaki birinci etken, sanayileşmenin getirdiği üretim artışıyla beraber ortaya çıkan hammadde ve pazar arayışıdır. Bölgeyi olumsuz etkileyen ikinci mühim gelişme de Rusya'nın kadim siyasetinin sahneye konması üzerine çıkarları sekteye uğrayacağı endişesiyle İngiltere'nin gelişmelere gösterdiği reflektir. Özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren belirginleşen Rus yayılcılığı Türk dünyası için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Bu tehdidin muhatabı sadece Türkler olmamıştır. Rus yayılcılığı zamanla dünyanın egemen gücü olma yolundaki İngiltere'yi, Orta Asya'ya komşu olan ve Türkistan üzerinde hesabı olan Çin'i ciddi boyutta rahatsız etmiştir. Dolayısıyla Türk dünyasının kadim yurdu olan Türkistan, on dokuzuncu yüzyılda büyük güçlerin çatışma alanı haline dönüşmüş ve çatışmanın aktörleri olan taraflar, kozlarını paylaşabilmek için bütün güçlerini seferber etmiştir.

İngiltere bu yarışta hem yeni kazanımlar elde etmek hem de mevcut sömürgelerini ve ekonomik menfaatlerini muhafaza adına en çok mesai sarf edenler safında yer almaktadır. Yani İngiltere, hem doğal kaynakları nedeniyle, ekonomik hem de Doğu'ya ulaşım bağlantısı yönünden stratejik önem taşıyan sömürgesi Hindistan'ı güvenlik içinde tutmak ve daha sonra da petrol kaynaklarına yakın olmak için önem arz eden bölgelerde varlığını güçlendirmek istemiştir. Hindistan'ın ele geçirilmesinden sonra burasının güvenliğini, kendi çıkarlarının ayrılmaz bir parçası sayarak, dünya politikasını buna göre tanzim eden İngiltere, Hindistan'a yakın devlet ve hanlıklarla hep temas halinde olmuştur. İngiliz Hükümeti bu amaçları doğrultusunda bölgeye pek çok diplomat, uzman, araştırmacı ve misyoner göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin, Rusya'ya karşı desteklenmesi de bu çerçevede değerlendirilebilir.

İngiltere on dokuzuncu yüzyılda kıta Avrupa'sı ile olan münasebetlerini çoğu defa asgariye indirmiş ve yüzünü deniz aşırı ülkelere çevirmiştir. Böylece 1837'den 1901'e kadar hüküm süren Kraliçe Victoria zamanında, büyük İngiliz İmparatorluğu düşüncesi pekiştirilmiş, bu imparatorluğun çekirdeği hükmündeki Hindistan'a giden hemen hemen

bütün yollar ele geçirilmiştir. Avrupa'nın çatışmalarına odaklanmamak İngiltere'nin yayılmasına fırsat tanımıştır.

İngiltere'nin adeta yalnızlaşarak büyüdüğü bu yüzyılda muhatap olduğu İrlanda sorunu ve endüstri işçilerinin daha fazla demokrasi talepleri gibi dâhili problemler onu Avrupa meselelerinden kısmen uzak tutmuştur. İngiltere bu meselelerle uğraşırken Almanya birliğini kurmuş, Rusya Karadeniz'in tarafsızlığını kaldırmayı başarmıştır. Avrupa'ya karşı yalnız bulunan İngiltere, Orta Asya'da ilerleyen Rusya karşısında da Türkistan'ı bırakarak çekilmek zorunda kalmıştır.

Türk-İslam dünyasının hamisi durumundaki Osmanlı Devleti'ne adeta tabiiyet yarışında olan hanlıklar için artık böyle bir himaye de söz konusu olamayacağından hüznü bir esaret dönemi başlamıştır. Türkistan davasına hayatını adayan merhum Baymirza Hayit bölgedeki Rus-İngiliz rekabetinin takip ettiği seyri gayet yerinde tasvir ederek: “Rus faaliyeti ile İngilizlerin Doğu'daki çekimserliği Türkistan aleyhine birleşmişti. Onların nüfuz siyaseti, esasen zayıf olan Türkistan devletlerinin kaderini tayin etti ve Türkistan Asya'daki beynelmilel politikanın kurbanı oldu.” demiştir. Özetle belirtmek gerekirse Türkistan topraklarının gerçek sahipleri, muhatap oldukları işgal hareketleri karşısında özgürlük mücadelelerini sınırlı imkânlarla yürütmeye çalışmışlar fakat gerek sahipsiz kalmaları gerekse bu haksız müdahalelere karşı sistematik ve yekpare bir mücadele bloğu oluşturamamaları sonucunda ülkelerinin işgalini engelleyememişlerdir.

KAYNAKÇA

- ____ (1992), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- ____ (2005), *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- ALPARGU, Mehmet (2002). “Türkistan Hanlıkları”. *Türkler*. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ANNANEPESOV, M. (2003). “The Turkmens”. *History of Civilizations of Central Asia*. C. 5. Paris: UNESCO.
- ARDEL, Ahmet (1976). “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- AYDINLI, Osman (2009). “Semerkant”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- BAHAR, Hasan (1994). “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 1. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. ss. 233-244.
- BARTHOLD, Vasili Vladimirovich (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BAYKARA, Tuncer (2013). “Türklüğün En Eski Zamanları”. *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı*. C. 1. ss. 257-298.
- BAYSOY, Emre (2011). “Modernleşme ve Jeopolitik Ekseninde Doğu Sorunu”, *Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi*, S. 13. ss. 43-72.

- BECKER, Seymour (2005). *Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva 1865-1924*. Newyork: RoutledgeCurzon.
- BİÇER, Bekir (2009). "Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilası", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10. ss.. 127-145.
- BLACK, Jeremy (2009). *Savaş ve Dünya Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000*. Ankara: Dost Yayınları.
- BURNABY, Frederick (1997). *A Ride to Khiva and Adventures in Central Asia*. New York: Oxford University Press.
- BURNES, Alexandr (1834). *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India into Cabool, Tartary and Persia*. Londra: John Murray.
- CHIKHACHEV, General Petr (2006). "Memorandum on Possible Russian Expeditions to India, May 1854". *Great Power Rivalry in Central Asia, 1842-1880*. C. 1. ss. 1-21. Londra: Routledge.
- ÇAPRAZ, Hayri (2011). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 24. ss. 51-78.
- ÇELİK, Muhammed Bilal (2004). *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Teşkilatı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇELİK, Muhammed Bilal (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DÜNDAR, Merthan (2006). *Panislamizm'den Büyük Asyacılaşma Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*. İstanbul: Ötüken.

- ERMAN, Arzu (2011). *Seyahatnamelerin Işığında “Orta Asya Türk Şehri”*: Bir *Tipoloji Çalışması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EWANS, Martin (2006). *Great Power Rivalry in Central Asia, 1842-1880*. C. 1. Londra: Routledge.
- EWANS, Martin (2008). *Britain and Russia in Central Asia, 1880-1907*. C. 1. Londra: Routledge.
- EWANS, Martin (2010). *Securing the Indian Frontier in Central Asia: Confrontation and Negotiation, 1865-1895*. Newyork: Routledge.
- FINDLEY, Carter V. (2008). *Dünya Tarihinde Türkler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- GÖKKAYA, A. Kürşat ve Cemil Cahit Yeşilbursa (2010). *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi: Bir Sosyal Tarih Çalışması*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- GROUSSET, René (2010). *Bozkır İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken.
- GÜNDOĞDU, Abdullah (2002). “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”. *Türkler*. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- HATUNOĞLU, Nurettin (2010). *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han ve Dönemi (1911-1920)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- HAYİT, Baymirza (1975). *Rusya ile Çin Arasındaki Türkistan*. İstanbul.
- HAYİT, Baymirza (2004). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- INGRAM, Edward (1984). *In Defence of British India*. Londra: Frank Cass.

- İNALCIK, Halil. (1986). "Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Bellekten*, C. 12, S. 46, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1976). "Öndördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri". *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- KARADENİZ, Yılmaz (2009). "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 20. ss. 53-68.
- KONUKÇU, Enver (1998). "Hokand Hanlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (1966). *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (1993). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LAL, Mohan (1977). *Travels in the Punjab, Afghanistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*. India: K. P. Bagchi & Company.
- MACKENZIE, David (1967). "Kaufmann of Turkestan: An Assessment of His Administration 1867-1881", *Slavic Review*. C. 26, S. 2. ss. 265-285.
- MOULTON, E.C. (1968). "India and British Party Politics in the 1870's: Conflicting Attitudes of Empire". *Historical Papers / Communications historiques*. C. 3. S. 1. ss. 164-179.
- MURAV'YOV, Nikolai (1977). *Journey to Khiva through the Turkoman Country*. Londra: Oguz Press.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2009). "Sencer". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

- POUJOL, Catherine (1998). "Hokand", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- POUJOL, Catherine (2001). *Dictionnaire de l'Asie Centrale*. Paris: Ellipses.
- RAWLINSON, Henry C. (1868). "On Trade Routes between Turkestan and India". *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*. C. 13, S. 1. Londra: Wiley. ss. 10-25.
- ROSE, J. Holand (2012). "Büyük Britanya ve Doğu Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (Journal Of Modern Turkish History Studies)*. C. 12, S. 25. ss. 245-255.
- SABOL, Steven (2002). "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti". *Türkler*. C. 18. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- SADIKOV, R. Şemsiddinov ve diğerleri (2000). *Uzbekistaning Yengi Tarihi*. C.1. Taşkent.
- SANDER, Oral (2005). *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Yayınevi
- SARAY, Mehmet (1991). "Kont İgnatiyev'in Buhara ve Hive'yi Ziyareti". *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- SARAY, Mehmet (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SARAY, Mehmet (1998). "Hive Hanlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- SARAY, Mehmet (1999). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkistan Siyaseti". *Osmanlı*, C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra (2008). “İngiltere’nin Doğu (Şark) Politikası, 1882-1914”, *Akademik Bakış Dergisi*. S. 14. ss. 1-15.
- SCHUBEL, Nurten (1999). "XVI. Yüzyıl Avrasya Dünyasında Bölgesel Birlik Ve Çeşitlilik, Osmanlı, Özbek, Safevi ve Hind Babürlü İmparatorlukları: Bütünsel Bir Yaklaşım". *Osmanlı*. C. 1. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. ss. 431-440
- SCHUBEL, Nurten (2002). “XVI. Yüzyılda Orta Asya’da Politik Düzen: Maveraünnehir- Özbek Hanlığı (Şibaniler) Meşruiyet, Hakimiyet ve Hukuk”. *Türkler*. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- SCHUYLER, Eugene (2007). *Türkistan: Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- SOBOLEV, Leonid Nikolayevich (1888). “Is a Campaign by Russia to India Possible?”. *Britain and Russia in Central Asia, 1880-1907*. C. 1. Londra: Routledge. ss. 219-233.
- SOKOLOV, Victor Vladimiroviç (2002). *Turkistanski Kray Vı Sostave Rusiskiy İmperii*. Moskova.
- SOUCEK, Svat (2000). *A History of Inner Asia*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- ŞEŞEN, Ramazan (1992). “Buhara”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- ŞİMŞİR, Nahide (2013). “Osmanlı Devleti ve Türk Hanlıkları Siyasi Münasebetleri”. *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı*. C. 1. ss. 326-338.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2012), “Türkistan”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

- TEMİR, Ahmet (1976). “Kazan Hanlığı (1437-1552)”, *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- TERENTYEF, Michael Afrikanovich (1876). *Russia and England in Central Asia*. Petersburg: Calcutta.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2010). “Şeybânîler”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- VÁMBÉRY, Arminius (1864). *Travels in Central Asia*. Londra: John Murray.
- VÁMBÉRY, Arminius (1884). *His Life and Adventures*. Londra: T. Fischer Unwin.
- VÁMBÉRY, Arminius (1885). *The Coming Struggle for India*. Londra: Cassel & Company.
- VÁMBÉRY, Arminius (1887). “The Transcaspian Railway. Fortnightly Review”. *Britain and Russia in Central Asia, 1880-1907*. C. 1. Londra: Routledge. ss. 97-117.
- VÁMBÉRY, Arminius (2009). *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
- YALÇINKAYA, Alaeddin (1997). *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- YAPP, M. A. (1987). “British Perceptions of the Russian Threat to India”. *Modern Asian Studies*. C. 21, S. 4. ss. 647-665.
- YAVUZ, Nuri (2003). “Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri”. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. C. 23, S. 3. ss. 89-98.

YELİSEYEVA, N.V. ve A.Z. MANFRED (1978). *Yakın Çağlar Tarihi*. İstanbul: Konuk Yayınları.

YETİŞGİN, Memet (2002), “Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları”, *Türkler*, C. 18. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. ss. 596-606.

YILDIRIM, Kürşat (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. İstanbul: Ötüken.

YURDUSEV, Esin (1999). “Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere'nin Boğazlar Politikası”. *Bellekten*. C. 63. ss. 559-595.

ZALESOF COLONEL (2006). “Colonel Ignatief's Mission to Khiva and Bokhara in 1858”. *Great Power Rivalry in Central Asia, 1842-1880*. C. 1. Londra: Routledge. ss. 23-83.

EKLER

EK-1

Hokand elçisinin, Özbekistan'a saldırmakta olan ve Hokand çevresini ele geçirmek isteyen Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nden himaye talebine dair Hariciye Nezareti'ne sunduğu takrir.

Nezd-i âlî-i nezâret-penâhîlerinde ta'rîf ve tekrârdan müstagnî olduğu üzre mücerred âsâr-ı himem-i aliyye-i hıdvâneleri semere-i celîlesinden olmak üzre geçenlerde mübârek ve mes'ûd hâk-i pâ-yi seniyye-i cenâb-ı cihân-bânîye yüz sürmek seref-i cihân-kıymetine nâ'îl ve min- gayri istihkâk envâ'-ı iltifât-ı celîle-i hazret-i sehin-sâhîye dahı mazhar olmuş olduğumuz cihetle bu lutf-ı azîmin ne vechile tesekkürünü ifâ ideceğimizi sasırup ömrümüz oldukça tezâyüd-i ömr ü ikbâl-i mülûkâne ed'iyeye-i hayriyyesine hasr-ı evkât ideceğimiz derkârdır. Ancak bir müddetden berü Rusya Devleti'nin havâlî-i Özbekistân'a aralıkda hücum iderek ba'zı hudûdu tecâvüz itmek ve envâ'-ı desâyis ile Hokand ve ol havâlîyi zabt idüp almak efkâr-ı sahîhinde bulunduğuna ve ol havâlî ahâlîsi ise Devlet-i Aliyye'nin bir du'â-gûy-ı kadîmleri olduğuna ve her ne kadar asker ve mühimmât ve ma'deniyât ve sâ'irece idâre-i mülküne iktidâr hâlinde ise de taht-ı terbiyede olmadıkları cihetle ma'denleri metrûk ve askerleri nizâmsız bir hâl ve hey'etde bulunup ahâlî-i Hokand, Devlet-i Aliyye-i ebed-müddete kadîmden berü min-ciheti'l-mezhebiyye tâbi'iyet serefiyle müftehir oldukları cihetle her hâlde himâye ve sahâbet-i saltanat-ı seniyyeye muhtac bulunduğuna binâ'en düvel-i müttefika ile Devlet-i Aliyye beyninde cârî olan mu'âmelâta adem-i ma'lûmât mülâbesesiyle devlet-i müsârun-ileyhânın ber-minvâl-i muharrer vukû' bulmakda olan müdâhalesinin ref'i husûsunun sifâhen istid'â ve iltimâsına me'mûriyyet-i kemterânem olup, ancak vakt ü hâlin revîs ü erîsine göre ne sûretle nizâm-pezîr olması mümkün olabilir ise ol sûretle icâbının icrâsı re'y-i âlî-i âsafânelerine menût olup ancak Devlet-i Aliyye -eyyeda'llâhü te'âlâ ilâ-yevmi'l-kıy[â]me- hâmî-i dîn ve Halîfe-i rûy-ı zemîn seref-i âlem-bahâsını hâ'iz oldukları cihetle hükûmet-i mezkûrenin vahîmü'lâkibe bir hâlde kalmasına kemâl-i rahm ve sefkat-i seniyyeleri kâ'il olmayacağından ve çünkü Mâverâ'ü'n-nehr ahâlî ve tevâbi'âtı kâffeten Devlet-i Aliyye'ye meyl ü muhabbet ve

kemâl-i ta'zîm ve hürmetleri olması cihetiyle bu bâbda her ne vechile tensîb ve irâde buyurulur ise ol vechile îfâ-yı muktezâsı husûsuna müsâ'afe-i seniyyeleri erzân buyurulması arz ve niyâzına ictisâr kılınmış ve mahall-i mezbûrun bu'diyyeti münâsebetiyle çâkerlerinin dahı avdet-i kemterâneme müsâ'ade-i seniyye buyurulması temennî ve istid'â kılınmakda bulunmuş olmagla ol bâbda ve kâffe-i hâlde emr u fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 25 Ra., sene [1]278

El-Abdü'd-dâ'î Sefîr-i Hokand

[Mühür]

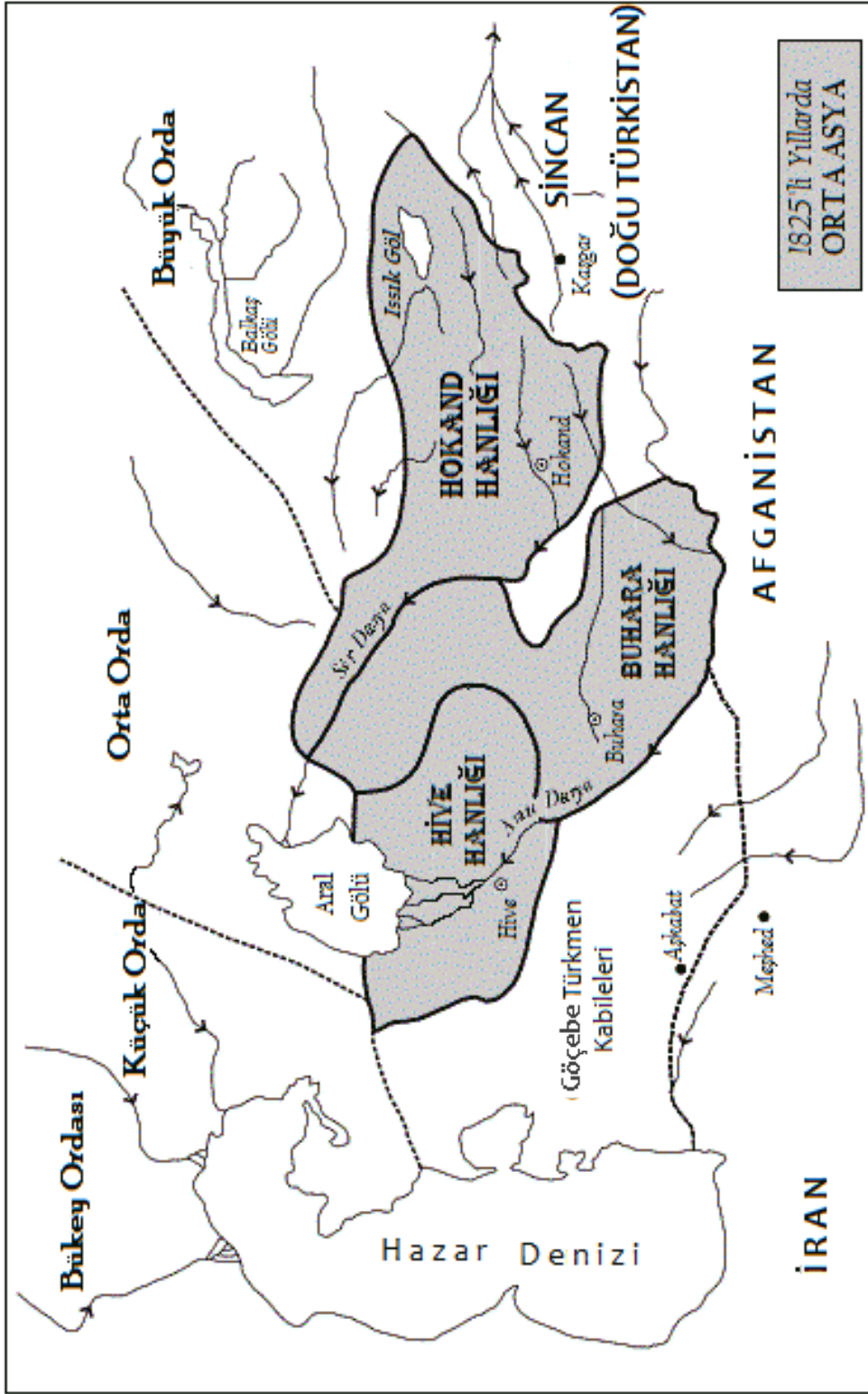
(Mahmûd Hâce . . .)

Hicri: 25 Rebiülevvel 1278 / Miladi: 30 Eylül 1861

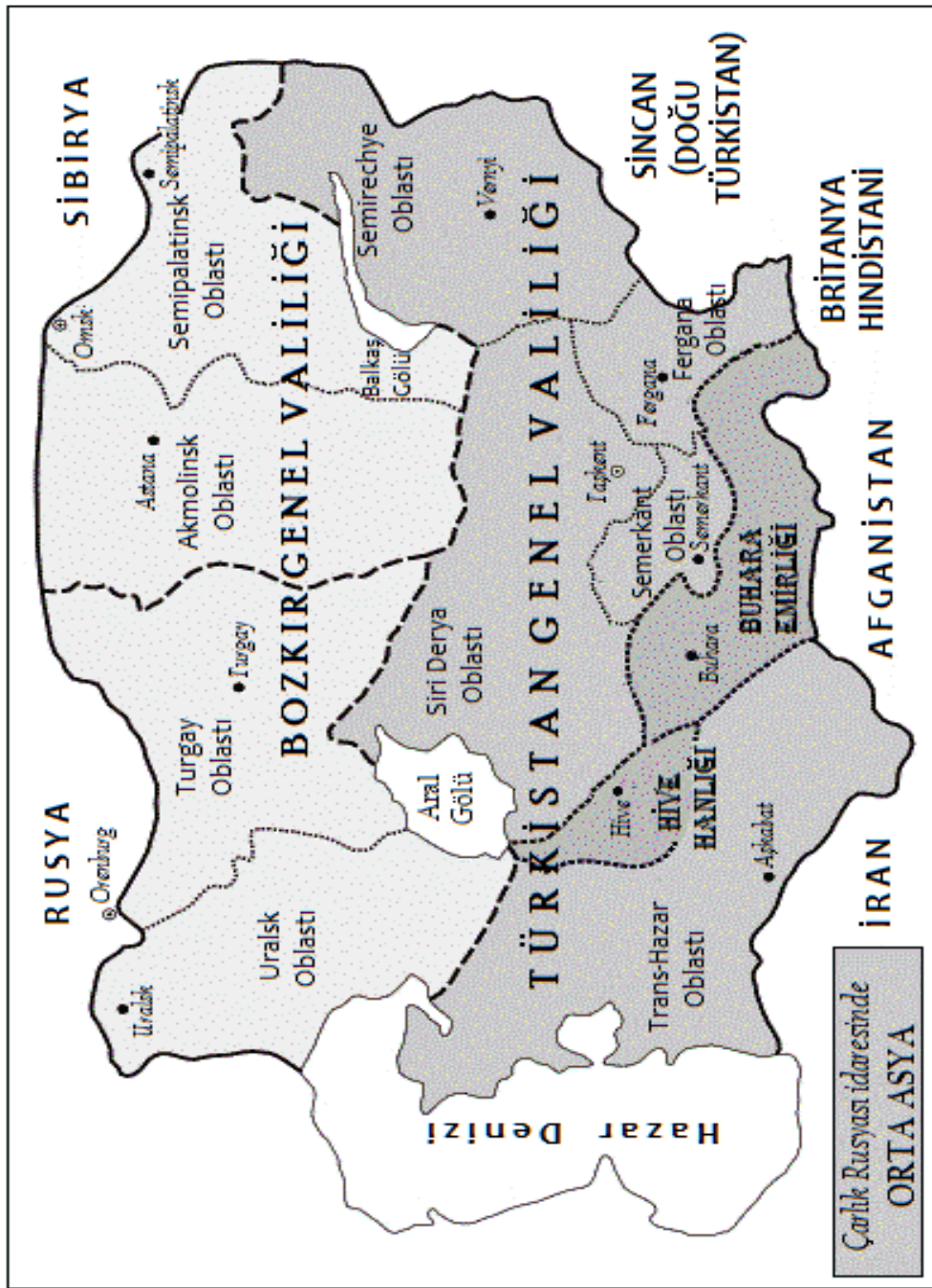
BOA, HR. SYS, 4/14¹⁵

¹⁵ ____ (2005), *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları. S: 51.

EK-2

EK-3

16

¹⁶ Haritalar, kaynakçada yer alan Svat Soucek ve Seymour Becker'in eserleri temel alınarak hazırlanmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Kadriye TOPAL
Doğum Yeri ve Tarihi : Eskişehir – 01.01.1988

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Çankaya Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı - 2011
Yüksek Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi Tarih Tezli Yüksek Lisans
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Fransızca

İş Deneyimi

Stajlar : Arı Okulları İngilizce Öğretmenliği Stajı - 2010
Çalıştığı Kurumlar : Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Tarih Araştırmaları
Grubu İngilizce Tercüman (2011 - 2013)
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü
Araştırma Görevlisi (2013 -)

İletişim

E-Posta Adresi : kadriyetpl@gmail.com

Tarih : 09.09.2014